

ДІАЛОГИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ УКРАЇНИ



ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

науково-практичного заходу з нагоди
29-ї річниці створення
Конституційного Суду України

Київ, 16 жовтня 2025 року

УДК 342.565.2(477)(047.53)

Д 44

ISBN 978-617-7627-88-2

Д 44 Діалоги в Конституційному Суді України : збірник матеріалів науково-практичного заходу з нагоди 29-ї річниці створення Конституційного Суду України (м. Київ, 16 жовтня 2025 р.). Київ : ВАІТЕ, 2026. 108 с.

© Конституційний Суд України, 2026



Організація з безпеки та співробітництва в Європі

Видано за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно позиції авторів. Вони не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проєктів ОБСЄ в Україні.



ДІАЛОГИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ УКРАЇНИ

*Збірник матеріалів
науково-практичного заходу
з нагоди 29-ї річниці
створення Конституційного Суду України*

Київ, 16 жовтня 2025 року

Зміст

Огляд науково-практичного заходу «Діалоги в Конституційному Суді України»	3
Фотогалерея	15
Михайло Баймуратов, Борис Кофман, Наталя Єфремова Конституційна свідомість (правосвідомість) громадян України та роль органу конституційної юстиції у її формуванні: до побудови концептуальних настанов	21
Олександр Батанов Конституційні засади української державності: історичні витоки, сучасна парадигма, горизонти майбутнього	38
Віктор Бесчастний Аналітичне, організаційне, інформаційне забезпечення Конституційного Суду України: узгодження позицій суддів Суду із Секретаріатом Суду	47
Олег Заверуха Заборона політичних партій: обмеження чи необхідність?	50
Володимир Кампо, Радим Губань Історичні витоки української демократії та сучасність (діалоговий дискурс)	53
Павло Кулинич Конституція і розвиток земельного права України: деякі проблемні питання	79
Лідія Москвич Поточний стан та реформи конституційної юстиції в Україні: європейські цінності як вектор трансформації.	84
Олександр Скрипнюк Внесення змін до Регламенту Конституційного Суду України: об'єктивна потреба	88
Ольга Совгиря Конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як право майбутніх поколінь.	92
Андрій Стець Конституційний діалог у Республіці Польща як правовій державі.	95
Дмитро Терлецький Проект закону про конституційну процедуру: як розв'язати наявні проблеми конституційної юрисдикції.	104

Огляд науково-практичного заходу «Діалоги в Конституційному Суді України»

Із нагоди 29-ї річниці створення Конституційного Суду України 16 жовтня 2025 року відбувся науково-практичний захід «Діалоги в Конституційному Суді України». До професійної дискусії долучилися виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України **Олександр Петришин**, судді Конституційного Суду України **Юрій Барабаш**, **Олександр Водянніков**, **Віктор Городовенко**, **Оксана Грищук**, **Віктор Кичун**, **Василь Лемак**, **Олег Первомайський**, **Сергій Різник**, **Ольга Совгиря**, **Петро Філюк**, **Галина Юровська**, судді Конституційного Суду України у відставці, суддя Верховного Суду **Дмитро Гудима**, суддя Восьмого апеляційного адміністративного суду **Олег Заверуха**, заступник Голови Центральної виборчої комісії **Віталій Плукар**, директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, віцепрезидент Національної академії правових наук України, заступник Голови Науково-консультативної ради Конституційного Суду України **Олександр Скрипнюк**, представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в системі судоустрою з права на справедливе правосуддя та представництва в Конституційному Суді України **Андрій Овсієнко**, керівник Секретаріату Конституційного Суду України **Віктор Бесчастний**, працівники Секретаріату Конституційного Суду України, провідні науковці та експерти у сфері конституційного права.

Захід відбувався у межах двох тематичних дискусій, учасники яких обговорили актуальні питання розвитку конституційної юстиції, ефективності конституційного провадження та реалізації принципу верховенства права в умовах сучасних викликів. Модераторами заходу були судді Конституційного Суду України **Віктор Городовенко** і **Оксана Грищук**.

Виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України **Олександр Петришин** відкрив науково-практичний захід та оголосив про започаткування нового формату наукових обговорень у Конституційному Суді України — «діалогів» замість традиційних доповідей і монологів. Такий підхід, за його словами, спрямований на розвиток європейської культури спілкування, обмін думками та підвищення ефективності роботи Конституційного Суду України.

Олександр Петришин зауважив, що саме завдяки злагодженій роботі суддів Конституційного Суду України, працівників Секретаріату Конституційного Суду України та Науково-консультативної ради Конституційного Суду України формується позитивний імідж і довіра суспільства до Конституційного Суду України. Він подякував Збройним Силам України і Силам Оборони України,

які, захищаючи незалежність України, забезпечують можливість проведення таких заходів.

Олександр Петришин зазначив, що за 29 років діяльності Конституційний Суд України напрацював низку юридичних позицій, які стали важливою частиною національної правової доктрини та впливають на процес законотворення і практику застосування права.

Серед ключових напрямів діяльності Конституційного Суду України спікер акцентував на питаннях людської гідності, верховенства права, захисту прав і свобод людини, зокрема соціальних прав у сучасних умовах, європейському векторі розвитку України, інтеграції до стандартів Ради Європи та європейської спільноти.

Завершуючи виступ, Олександр Петришин подякував суддям Конституційного Суду України і працівникам Секретаріату Конституційного Суду України за професіоналізм, відданість конституційним цінностям та спільну працю в ім'я держави, демократії, верховенства права і прав людини.

Модерувала першу частину заходу під назвою «Конституційний Суд України: здобутки та виклики» суддя Конституційного Суду України **Оксана Гришук**, яка передусім наголосила, що подія має не лише професійне, а й символічне значення — відновлення традиції відзначати День створення Конституційного Суду України. Вона зауважила, що участь суддів Конституційного Суду України, суддів Конституційного Суду України у відставці, працівників Секретаріату Конституційного Суду України та членів Науково-консультативної ради Конституційного Суду України створює атмосферу єдиної «суддівської родини», і закликала до щирого, професійного обговорення здобутків і викликів у роботі Конституційного Суду України у невимушеному, «сімейному» форматі.

Далі виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України **Олександр Петришин** окреслив головні виклики, що стоять перед Конституційним Судом України.

По-перше, доповідач звернув увагу на суперечливість у становленні української моделі конституційної юстиції, яка поєднує елементи європейської та американської традицій. По-друге, йшлося про необхідність балансу між формальними та змістовими аспектами діяльності Конституційного Суду України. Олександр Петришин зауважив, що іноді Конституційний Суд України надто залежить від формалізму, натомість має більше спиратися на принципи Конституції України та конституційні цінності. Спікер визнав важливість наукових підходів, зокрема концепції гідності людини, розробленої суддею Конституційного Суду України Оксаною Гришук, яка допомагає Конституційному Суду України знаходити змістові орієнтири у складних справах.

Олександр Петришин виокремив проблему обмежених повноважень Конституційного Суду України порівняно з європейськими судами, які мають ширші повноваження та охоплюють питання, зокрема, пов'язані із захистом основ демократії. Доповідач навів приклад Німеччини, де більшість рішень ухвалено саме за результатами розгляду справ за конституційними скаргами, і вказав, що цей напрям має бути посилений і в Україні.

Серед інших викликів Олександр Петришин назвав кадрові проблеми — наявність вакансій і тривалі паузи між звільненням суддів Конституційного Суду України та призначенням нових. Насамкінець він акцентував на проблемі виконання рішень Конституційного Суду України, потребі в удосконаленні внутрішніх процесів, що стосуються, зокрема, виборів Голови Конституційного Суду України.

Суддя Конституційного Суду України **Юрій Барабаш** подякував організаторам заходу і зазначив, що виступає на науковому заході в новому статусі, а його слова слід сприймати як своєрідний підсумок діяльності Голови Науково-консультативної ради Конституційного Суду України.

Юрій Барабаш нагадав, що у 2019 році в межах преамбули і ще трьох статей Конституції України було визначено євроінтеграційний і євроатлантичний курс, що стало важливою тенденцією розвитку держави. Водночас доповідач наголосив, що завдання Конституційного Суду України — не захоплюватися геополітичними амбіціями, а захищати чинну Конституцію України та закладені в ній цінності. Він застеріг від надмірного захоплення європейським правом (*acquis communautaire*), що не повинно призвести до втрати власних конституційних орієнтирів, натомість Конституційний Суд України має зберігати функціональну стриманість і реалістичність.

Спікер зауважив, що хоча йому особисто ближчими є капіталістичні підходи, Конституція України має виразно соціальний характер: зокрема, у статті 3 людину, її життя, честь і гідність визначено як найвищу соціальну цінність, а стаття 95 лише «сором'язливо» згадує, що держава прагне до збалансованості бюджету.

У своєму виступі Юрій Барабаш зауважив, що після набуття членства Україною в Європейському Союзі на Конституційний Суд України чекатиме ще важливіше завдання — захист національної ідентичності.

В умовах війни ключовою промовець назвав статтю 17 Конституції України, що визначає обов'язок держави захищати тих, хто обороняє Україну. На його думку, Конституційний Суд України має продемонструвати, що держава забезпечить належний соціальний захист усім захисникам.

Завершуючи виступ, Юрій Барабаш закликав поєднувати мрійливість і натхнення з реалістичністю й адекватністю сучасним викликам, адже саме така зваженість повинна проявлятися в кожному рішенні Конституційного Суду України.

Суддя Конституційного Суду України **Ольга Совгіря** поділилася особистими спогадами, пов'язаними з початком її професійного шляху в Конституційному Суді України. Наголосивши на важливості теми верховенства права, доповідачка повідомила, що Україна братиме участь у Всесвітній конференції конституційного судочинства в Мадриді, на якій серед 112 держав лише 20, зокрема й Україна, виступатимуть в основних сесіях. Україна матиме слово у першій сесії щодо захисту навколишнього середовища, обрана тематика якої свідчить про актуальність екологічних пріоритетів у світі.

Ольга Совгіря наголосила, що у світі посилюється зв'язок між верховенством права та екологічними правами, а конституційні суди дедалі активніше контролюють дотримання екологічних прав. Наприклад, Конституційний Суд Еквадору ухвалив рішення, яким визнав неконституційним будівництво атомної електростанції через шкоду довкіллю і правам майбутніх поколінь; Конституційна Рада Французької Республіки ухвалила рішення, яким заборонила використання небезпечних пестицидів через шкоду навколишньому середовищу.

Доповідачка розповіла про досвід Конституційного Суду Латвійської Республіки щодо визначення його повноважень. Згідно з позицією Конституційного Суду Латвійської Республіки він може перевіряти на конституційність будь-яке питання, окрім суто політичних рішень (як-от направлення військ за кордон).

На завершення свого виступу Ольга Совгіря подякувала колегам і всім присутнім за підтримку Конституційного Суду України та висловила сподівання, що попереду буде ще багато спільних річниць і нових досягнень, які стануть темами важливих зустрічей і дискусій.

Суддя Конституційного Суду України **Сергій Різник** розкрив тему обмеження прав людини під час війни. Доповідач підкреслив, що захист прав громадян навіть у воєнний час є запорукою сили Українського народу, і наголосив, що народ, який не зазнає неконституційних утисків від власної держави, здатний ефективніше боротися із зовнішнім ворогом. Сергій Різник зазначив, що Конституційний Суд України, запобігаючи помилкам влади, робить свій внесок у спільну перемогу, адже його діяльність допомагає зміцнювати стійкість і впевненість суспільства.

Суддя Конституційного Суду України **Василь Лемак** наголосив, що Конституційний Суд України заснований волею народу, закріпленою в самій Конституції України. Він зауважив, що навіть у воєнних умовах держава не може виходити за межі конституційного порядку. Конституційний Суд України залишається

важливим стримувальним інституційним чинником, який не дозволяє владі зловживати обмеженням прав людини. Василь Лемак зазначив, що під час війни Конституційний Суд України ухвалив 41 рішення щодо конституційності законів, і в більшості випадків сказав «ні» політичній владі, зберігаючи верховенство Конституції України, що, на його думку, свідчить про зрілість правової системи та силу держави. Свій виступ доповідач завершив словами віри у перемогу України та роль Конституційного Суду України в її забезпеченні.

Суддя Конституційного Суду України **Оксана Грищук** підсумувала, що питання обмеження прав людини тісно пов'язане з темою соціальних прав і необхідністю збереження балансу між правами громадян та безпекою держави. Вона нагадала, що в Рішенні Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 гідність визначено як джерело прав і свобод людини, критерій їх обмеження. Суддя підкреслила складність пошуку балансу між соціальними правами та національною безпекою.

Суддя Конституційного Суду України **Олександр Водянніков** подякував за запрошення та висловив більш скептичний погляд на сучасний стан конституційного ладу, наголосивши на потребі реформ і розвитку, особливо в умовах війни. Він зазначив, що «війни виграють системи, а не люди», а конституційний лад є саме такою системою.

Розкриваючи тему соціальних прав, Олександр Водянніков нагадав, що у статті 1 Конституції України поєднано два засадничі принципи — демократичної і соціальної держави, які можуть бути протиставлені. Демократія базується на самостійності та автономії громадян, тоді як соціальна держава — на вирівнюванні можливостей. Надмірна залежність людей від держави, за його словами, може викривлювати демократичні процеси.

Доповідач наголосив на необхідності збереження балансу між соціальною підтримкою і демократичною самостійністю та зазначив, що українська Конституція є однією з найбільш соціально орієнтованих через історичні умови її прийняття. Водночас Конституційний Суд України не має замінювати законодавця, а покликаний скеровувати його дії задля реалізації візії майбутнього, закладеної в Конституції України.

Насамкінець Олександр Водянніков нагадав, що соціальна сфера в минулому часто ставала інструментом політичних маніпуляцій, але нині через механізм конституційних скарг можна виправляти такі викривлення. Головна мета полягає в реалізації принципів гідності, рівності та свободи, які є основою європейського конституційного порядку.

Оксана Грищук зауважила, що логічним продовженням обговорення соціальних прав є перехід до теми демократії — третьої складової тріади європейських та українських конституційних цінностей, і представила заступ-

ника Голови Центральної виборчої комісії **Віталія Плукаря**, який розкрив тему функціонування демократії в кризових умовах, а саме в аспекті «вибори і війна» — чи можлива демократія під час війни.

Віталій Плукар розпочав свій виступ із привітання Конституційного Суду України з річницею його створення та висловив вдячність і повагу до його ролі в державотворчих процесах. Він зазначив, що Конституційний Суд України неодноразово відігравав вирішальну роль у ключових моментах історії України, і в майбутньому Конституційний Суд України знову може стати центральним інститутом у вирішенні складних державних викликів.

Перейшовши до основної теми — демократія під час війни, промовець обережно окреслив її сенситивність, але зробив акцент на контрасті між справжньою демократією та її імітацією. Для ілюстрації він навів приклад того, що не є демократією — фейкові «вибори», які проводить держава-агресор на тимчасово окупованих територіях України. Такі псевдовибори, за його словами, не мають нічого спільного з демократичними процесами, адже є проявом деградації суспільних відносин і нівелюванням прав людини.

На цьому контрасті, як наголосив Віталій Плукар, особливо чітко видно, що Україна є справжнім щитом європейської демократії — вона захищає принципи гідності, свободи та верховенства права, а нинішня війна — це не просто збройний конфлікт, а боротьба між світом цивілізації та світом занепаду, між демократією та авторитаризмом.

Віталій Плукар акцентував на необхідності щоденної роботи всіх державних інституцій, зокрема Конституційного Суду України, над утвердженням демократичних цінностей і принципу верховенства права, які становлять основу українського конституційного ладу.

Суддя Восьмого апеляційного адміністративного суду **Олег Заверуха** розповів про унікальний досвід Восьмого апеляційного адміністративного суду, який у 2022 році після змін у законодавстві було визначено судом першої інстанції у справах про заборону політичних партій. Таких справ було 23, і кожна вимагала нестандартного підходу.

Доповідач виокремив кілька ключових викликів у зв'язку з окресленим питанням. Перший — організаційний: потрібно було створити процесуальну модель, яка дала б змогу уніфікувати практику, однак при цьому не допустити концентрації ризиків чи зовнішнього впливу. Другий — правова новизна: в Україні раніше не існувало усталеної практики оцінювання діяльності політичних партій через призму національної безпеки, тому судді фактично створювали новий правовий підхід, тлумачачи Конституцію України та норми міжнародного права. Третій — особливість доказової бази: докази мали переважно аналітичний або оцінний характер (матеріали Служби безпеки

України, публічні заяви, інформація із соціальних мереж тощо), що ускладнювало правову оцінку. Четвертий — необхідність забезпечити баланс між правами людини та безпекою держави. Восьмий апеляційний адміністративний суд мав визначити межі обмеження свободи об'єднань, застосовуючи принцип пропорційності та практику Європейського суду з прав людини.

Олег Заверуха зауважив, що судова система продемонструвала здатність ефективно діяти навіть в умовах війни — зберегла поміркованість, правову гнучкість і стала інструментом захисту демократії, конституційного ладу та суверенітету держави. Він зазначив, що ухвалені рішення стали втіленням концепції демократії, здатної захищати себе.

Модераторка першої частини заходу Оксана Гришук подякувала доповідачам та учасникам, акцентувала на єдності у поглядах суддів Конституційного Суду України, представників Центральної виборчої комісії та судової гілки влади стосовно того, що тріада європейських цінностей — людська гідність, права людини, дієва демократія та верховенство права — є спільними для України та Європи.

Другу частину заходу було присвячено темі *«Конституційне провадження: питання ефективності»*. Цю сесію модерував суддя Конституційного Суду України **Віктор Городовенко**.

Відкриваючи другу частину діалогу, модератор підкреслив, що обрана тема є не лише складною, а й болісною, адже без ефективності конституційного провадження не можливо реалізувати основні завдання конституційного контролю та правосуддя в Україні.

Суддя Конституційного Суду України Віктор Городовенко зауважив, що друга частина діалогу демонструє важливе поєднання наукової думки та суддівського досвіду, адже ефективність конституційного правосуддя потребує і теоретичного, і практичного осмислення.

Олександр Скрипнюк — директор Інституту держави і права імені В.М. Ко-рецького НАН України, віцепрезидент Національної академії правових наук України, заступник Голови Науково-консультативної ради Конституційного Суду України — привітав учасників заходу з Днем створення Конституційного Суду України та наголосив, що це не лише свято, а й нагода обговорити проблеми й напрями вдосконалення діяльності Конституційного Суду України. Основну увагу доповідач зосередив на питанні оновлення Регламенту Конституційного Суду України — головного внутрішнього процесуального акта, який визначає порядок його роботи.

Олександр Скрипнюк зазначив, що чинний Регламент Конституційного Суду України не повною мірою відповідає сучасним вимогам конституційного

правосуддя, особливо в частині розгляду конституційних скарг. Він зауважив, що аналіз розгляду Конституційним Судом України конституційних скарг надає підстави визначити, що переважна більшість ухвал щодо конституційних скарг — це ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження. За його словами, лише близько 5 % скарг, які надійшли до Конституційного Суду України (за період з 2022 року до 2024 року), розглянуто по суті, тоді як більшість відхилено через їх неприйнятність. Водночас законодавство не містить чітких критеріїв того, що вважати зловживанням правом на подання скарги або її очевидною необґрунтованістю, що створює ризики формалізму й правової невизначеності.

Олександр Скрипнюк запропонував визначити критерії прийнятності конституційних скарг на рівні закону, внести відповідні зміни до Закону України «Про Конституційний Суд України» та до Регламенту Конституційного Суду України, передбачивши чітку процедуру попереднього перевіряння скарг. Він також наголосив на доцільності розроблення й ухвалення окремого закону про конституційну процедуру.

Підсумовуючи, доповідач акцентував, що без ефективного регулювання своєї діяльності Конституційний Суд України не зможе повною мірою забезпечувати верховенство Конституції України та підтримувати конституційний правопорядок.

Віктор Городовенко висловив подяку за ґрунтовне висвітлення теми і повідомив, що вже створено робочу групу з підготовки змін до Регламенту Конституційного Суду України, до чого буде залучено і Науково-консультативну раду Конституційного Суду України.

Суддя Верховного Суду у Касаційному цивільному суді **Дмитро Гудима** у своїй промові наголосив на важливості міжінституційного діалогу між судами та окреслив певні недоліки у взаємодії Конституційного Суду України та Верховного Суду, поділивши їх на дві групи — процесуальні та інституційні.

До процесуальних недоліків доповідач відніс конкуренцію повноважень між судами — Конституційний Суд України перевіряє норми на відповідність Конституції України, а суди системи судоустрою України також можуть застосовувати Конституцію України безпосередньо, перевіряючи на відповідність Конституції України акти нижчої юридичної сили. Водночас Конституційний Суд України, тлумачачи Конституцію України, іноді фактично інтерпретує і законодавство, хоча єдність судової практики — це прерогатива Верховного Суду.

Серед інших процесуальних недоліків Дмитро Гудима назвав відсутність ефективного механізму виконання рішень Конституційного Суду України. Наявна процедура перегляду справ у зв'язку з неконституційністю норми є обмеженою, адже дозволяє це лише щодо справ, у яких рішення ще не виконані.

Як приклад доповідач навів постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 січня 2025 року (справа № 616/458/21), у якій суд розширив підхід до виконання рішень Конституційного Суду України та визнав, що рішення Конституційного Суду України потрібно враховувати в усіх ще не завершених справах, навіть якщо вони ухвалені після рішень судів першої інстанції.

Доповідач також звернув увагу на межі розгляду конституційних скарг. На його думку, аргументи у скаргах мають збігатися з тими, що заявлені в судах системи судоустрою України, інакше виникає ризик порушення єдності процесу.

Щодо інституційних недоліків Дмитро Гудима відзначив важливість продовження конституційних діалогів між судами, адже саме така комунікація допомагає усунути непорозуміння. Як приклад він навів Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 6-р(II)/2022, у якому Конституційний Суд України вказав, що забезпечення сталості та єдності судової практики є основоположною функцією Верховного Суду.

Дмитро Гудима наголосив, що наступний крок у зміцненні інституційної співпраці має зробити Верховний Суд, продовживши традицію таких діалогів уже на своєму майданчику. Він зауважив, що взаємоповага, узгодженість позицій і конструктивна взаємодія між судовими інституціями є запорукою стабільності та зміцнення держави, особливо у складний період.

Суддя Конституційного Суду України **Віктор Кичун** у своєму виступі зосередився на процедурі відкриття проваджень, зауваживши, що це надзвичайно важливий етап конституційного процесу. Суддя наголосив на низькому відсотку відкриття справ за конституційними скаргами (близько 5 %), пояснивши це тим, що багато заявників помилково сприймають Конституційний Суд України як «четверту інстанцію», тобто орган, який переглядає судові рішення по суті, а не здійснює контроль за конституційністю норм.

Віктор Кичун детально пояснив, що у випадку конституційних подань і конституційних звернень рішення про відкриття або відмову у відкритті провадження ухвалюють колегіально, а остаточно — Велика палата Конституційного Суду України. Щодо конституційних скарг процедура є складнішою, адже перше перевіряння відбувається в Секретаріаті Конституційного Суду України, який оцінює формальну відповідність звернення приписам Закону України «Про Конституційний Суд України». У цьому контексті доповідач підкреслив велику відповідальність керівника Секретаріату Конституційного Суду України, оскільки від помилки на цьому етапі може залежати, чи отримає громадянин можливість реалізувати своє право на конституційне звернення. Суддя запропонував у випадках сумнівів і для уникнення необґрунтованих відмов передавати такі скарги на розгляд колегії Конституційного Суду України.

Окремо Віктор Кичун звернув увагу на особливості розподілу справ у Конституційному Суді України. На відміну від «ординарних судів», де це відбувається автоматично, у Конституційному Суді України застосовують іншу, колегіальну систему, що відповідає принципу колективного ухвалення рішень, а розподіл справ здійснюється в алфавітному порядку.

Доповідач наголосив на потребі спрощення процедури подання конституційних скарг, особливо для фізичних осіб. Він зазначив, що вимоги до громадян-заявників мають бути менш формалізованими, ніж до інших суб'єктів. Ефективність конституційного правосуддя, на його думку, залежить від балансу між формальними вимогами і доступністю правосуддя для людини.

У своєму виступі суддя Конституційного Суду України **Галина Юровська** порушила одну з найгостріших практичних проблем діяльності Конституційного Суду України — питання самовідводів і відводів суддів, що безпосередньо впливає на ефективність конституційного провадження. Вона наголосила, що надмірне застосування самовідводів може фактично паралізувати роботу Конституційного Суду України, унеможливаючи виконання ним конституційних повноважень. Зокрема, суддя зауважила, що з 2019 року Конституційний Суд України жодного разу не працював у повному складі, а нині функціонує на межі мінімального кворуму, що створює ризики блокування розгляду справ.

Доповідачка звернула увагу на те, що судді Конституційного Суду України вже зробили крок до врегулювання цього питання, закріпивши у «Правилах професійної етики судді Конституційного Суду України» положення, які передбачають виважене та обережне ставлення до самовідводів. Вона зауважила, що лише у випадках, коли є реальні підстави сумніватися в неупередженості судді, самовідвід є виправданим; в інших ситуаціях потреба забезпечення розгляду справи має перевагу.

Галина Юровська закликала оновити Регламент Конституційного Суду України, передбачивши в ньому чіткі, гнучкі механізми розгляду питань самовідводу, які не блокували б роботу Конституційного Суду України. Зокрема, вона запропонувала розглянути можливість ухвалення таких рішень без повного кворуму або за участі самого судді, як це практикують у деяких європейських судах.

На завершення виступу Галина Юровська висловила сподівання, що до 30-річчя Конституційного Суду України інституція матиме оновлений регламент, який дасть змогу ефективніше забезпечувати захист прав людини навіть в умовах воєнного стану.

Модератор другої частини заходу Віктор Городовенко наголосив, що залягування розгляду справ — це також форма відсутності правосуддя, а тому

питання строків і ефективності діяльності Конституційного Суду України є надзвичайно актуальними.

Суддя Конституційного Суду України **Олег Первомайський** у своєму виступі зосередив увагу на питанні ефективності роботи, зокрема, Конституційного Суду України і Верховного Суду та потребі у формуванні чітких критеріїв оцінювання діяльності судів.

Доповідач зауважив, що після ухвалення «Правил професійної етики судді Конституційного Суду України» та змін до Регламенту Конституційного Суду України важливо перейти до визначення об'єктивних показників ефективності розгляду справ, зокрема щодо строків розгляду — один місяць для невідкладних і до шести місяців для звичайних справ.

Олег Первомайський наголосив, що Верховний Суд після його створення у 2017 році отримав значне процесуальне навантаження, однак нині демонструє помітний прогрес.

Доповідач зазначив, що проблема перевантаження судів не може бути розв'язана лише в спосіб збільшення кількості суддів, натомість потрібно шукати нові моделі підвищення ефективності, у тому числі через удосконалення організації роботи судів і взаємодії між судами різних рівнів.

У своєму виступі суддя Конституційного Суду України **Петро Філюк** акцентував на питанні організаційного забезпечення діяльності Конституційного Суду України та ключових чинниках його ефективності. Він зазначив, що законодавчо функції Секретаріату Конституційного Суду України та його структурних підрозділів, зокрема Департаменту організаційної роботи, чітко визначені, однак самі лише норми не гарантують результату, якщо немає належних управлінських і кадрових передумов. Петро Філюк, посилаючись на вислів Отто фон Бісмарка про те, що навіть за недосконалого законодавства хороші управлінці здатні забезпечити ефективне управління, наголосив, що закони можуть не працювати без компетентних, сумлінних людей.

Основу ефективності організаційної діяльності доповідач вбачає у трьох ключових чинниках: кадровий потенціал — фаховість, компетентність і професійність працівників Конституційного Суду України; фінансове забезпечення — достатній рівень оплати праці; правильне адміністрування — ефективне управління процесами, що базується на відповідальності й людяності.

Петро Філюк зазначив, що саме через недостатнє фінансування Конституційний Суд України втрачає кваліфіковані кадри, тому важливо зберегти наявний кадровий потенціал. Процитувавши Сократа («у державі повинні правити не нетямуща маса, а добрі люди, які знають свою справу»), суддя запевнив, що

саме людський фактор є основою ефективної діяльності будь-якої інституції, зокрема й Конституційного Суду України.

Модератор заходу Віктор Городовенко подякував працівникам Секретаріату Конституційного Суду України за наполегливу, плідну й ефективну роботу, відзначив важливість його ролі в організаційному забезпеченні діяльності Конституційного Суду України та запросив до слова керівника Секретаріату Конституційного Суду України **Віктора Бесчастного**.

Віктор Бесчастний наголосив на значенні історичної спадкоємності, вдосконаленні діяльності Конституційного Суду України та зміцненні його інституційного розвитку і відзначив роботу Секретаріату Конституційного Суду України як професійної й стабільної структури, що продовжує ефективно функціонувати навіть за теперішніх умов.

У своєму виступі керівник Секретаріату Конституційного Суду України окремо звернув увагу на проблеми фінансування, потребу підвищення ефективності роботи без скорочення персоналу. Основну увагу Віктор Бесчастний зосередив на посиленні співпраці між суддями, патронатними службами й працівниками Секретаріату Конституційного Суду України, розвитку людського потенціалу, підвищенні якості організаційної та аналітичної роботи.

Наприкінці заходу суддя Конституційного Суду України **Оксана Грищук** разом із представником Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в системі судоустрою з права на справедливе правосуддя та представництва в Конституційному Суді України **Андрієм Овсієнком** оголосили конкурс на кращу наукову статтю, пов'язану із захистом прав і свобод людини і громадянина, що засвідчило наукову й просвітницьку складову частину діяльності Конституційного Суду України.

ФОТОГАЛЕРЕЯ



Виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України
Олександр ПЕТРИШИН



I частина – Конституційний Суд України: здобутки та виклики



Суддя Конституційного Суду України Оксана ГРИЩУК



Судді Конституційного Суду України Олександр ПЕТРИШИН,
Ольга СОВГИРЯ, Юрій БАРАБАШ, Сергій РІЗНИК



Судді Конституційного Суду України Василь ЛЕМАК та Олександр ВОДЯННИКОВ, заступник Голови Центральної виборчої комісії Віталій ПЛУКАР, суддя Восьмого апеляційного адміністративного суду Олег ЗАВЕРУХА, суддя Конституційного Суду України Оксана ГРИЩУК





II частина – Конституційне провадження: питання ефективності



Суддя Конституційного Суду України Віктор ГОРОДОВЕНКО



Судді Конституційного Суду України Віктор ГОРОДОВЕНКО та Віктор КИЧУН,
суддя Верховного Суду у Касаційному цивільному суді Дмитро ГУДИМА,
суддя Конституційного Суду України Олег ПЕРВОМАЙСЬКИЙ



Суддя Конституційного Суду України Галина ЮРОВСЬКА,
директор Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України Олександр СКРИПНЮК,
суддя Конституційного Суду України Петро ФІЛЮК,
керівник Секретаріату Конституційного Суду України Віктор БЕСЧАСТНИЙ



Михайло БАЙМУРАТОВ

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
академік Української академії наук,
професор кафедри політичних наук і права
Навчально-наукового інституту
психології та суспільних наук
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
ORCID: 0000-0002-4131-1070

Борис КОФМАН

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри політичних наук і права
Навчально-наукового інституту
психології та суспільних наук
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
ORCID: 0000-0001-8121-5190

Наталя ЄФРЕМОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0497-2619

Конституційна свідомість (правосвідомість) громадян України та роль органу конституційної юстиції у її формуванні: до побудови концептуальних настанов

I. Елементно-інституційні засади конституційної свідомості (правосвідомості)

Є загальновідомим, що в процесі формування, розвитку і вдосконалення феноменології демократичної правової державності особливу стратегічну роль та суттєве управлінсько-функціональне значення набуває і відіграє правове становище людини (особистості), її груп та асоціацій у межах державно організованого соціуму. Зазвичай цей складний соціально-нормативний комплекс-субстрат насамперед проявляється, регламентується, регулюється, реалізується, охо-

роняється, захищається, гарантується, розвивається, вдосконалюється на рівні конституційного права держави та охоплює низку відносно самостійних, автономних феноменів, проте таких, що перебувають у логічно-функціональному та іманентно-детермінованому зв'язку та в стані взаємного впливу один на одного.

Відповідно до теоретичних настанов конституційного права, правове становище особистості – це юридично закріплена система взаємовідносин між людиною (особистістю) і державою, а також між людиною та іншими суб'єктами, що існують та функціонують на території держави, зокрема інституцій громадянського суспільства, включаючи й підприємницькі структури і некомерційні організації [1].

Своєю чергою, правове становище особистості містить у собі низку іманентних елементів, без сукупності яких профільний феномен не може існувати та функціонувати – як на доктринально-теоретичному рівні, так і на рівні праксеології, тобто практичного втілення теоретичних конструктів у сфері конституційно-правової реальності. До переліку наведених елементів, по-перше, належить правовий статус людини і громадянина; по-друге, інститут громадянства; по-третє, загальна і конституційна правосуб'єктність; по-четверте, конституційні гарантії прав, свобод і обов'язків; по-п'яте, конституційні принципи, а також, по-шосте, конституційна свідомість (правосвідомість).

Під правовим статусом людини та громадянина розуміють сукупність його прав (свобод) та обов'язків. Це головний змістовно-функціональний елемент правового становища людини і громадянина, але на нього суттєво впливають інші правові чинники (елементи) такого статусу: громадянство, принципи, гарантії прав і свобод. Зазвичай права (свободи) та обов'язки людей закріплюються багатьма галузями права, але особливе значення у закріпленні становища людини в суспільстві та державі має конституційне право, насамперед конституція як основоположне і засадниче нормативне джерело, що встановлює, регламентує і регулює основи правового статусу людини та громадянина, детермінуючи в такий спосіб формування феноменології правового становища особистості.

Громадянство, своєю чергою, як сталий зв'язок між людиною та державою, внаслідок якого в них виникають взаємні права і обов'язки, – виступає своєрідною обов'язковою передумовою (предикатом) виникнення в людини її належного, зазвичай, повного правового статусу, а звідси – й феномену її правового становища в суспільстві та державі, що репрезентує найбільшу кількісну групу населення відповідної держави. Варто зазначити, що наявність у людини, що перебуває на території не своєї патримоніальної держави, іншого правового стану – іноземства, апатридства, біженства тощо – жодною мірою не впливає на наявність у неї як правового становища і правового статусу та їх ознак, однак обсяг правового статусу зазвичай відрізняється від повноти та досконалості правового статусу громадянина.

Конституційні принципи правового становища людини і громадянина [у нашому розумінні, це основоположні засади, які визначають органічний та внутрішній (інтерстиційний, інтегративний) взаємозв'язок між особою та державою; до них належать: рівність, невідчужуваність і непорушність прав, гарантованість і невичерпність прав і свобод, а також єдність прав і обов'язків], гарантії основних (конституційних) прав, свобод та обов'язків [на наше переконання, це система норм, принципів і умов, що забезпечують їх дотримання та реалізацію як у нормативно-функціональному, так і в технологічно-процесуальному контекстах – до них належать загальні гарантії (економічні, політичні, соціальні, культурні, ідеологічні) та спеціальні (правові, судові, міжнародні) гарантії] також виступають найважливішими елементами правового становища людини, вони володіють функціонально-поведінковими настановами та трансформують останнє не тільки в систему засадничих підстав практичної реалізації правового статусу людини і громадянина (особи, що володіють іншим правовим станом) та сукупність державних заходів, скерованих на здійснення відповідної організаційної та організаційно-правової діяльності органів публічної влади держави та інших суб'єктів конституційного права, а й, зрештою, демонструють диспозицію людини в системі координат державності, – через реалізацію основоположних засад людини, її груп та асоціацій між собою та з іншими суб'єктами конституційно-правових відносин (органи публічної влади, підприємницькі структури, інші інституції громадянського суспільства тощо), а також задіяні в системному комплексі заходів, здійснюваних публічною владою і скерованих також на реалізацію наведеного правового (конституційно-правового) статусу. Отже, такі основи правового статусу відіграють вирішальну роль у визначенні становища людини в суспільстві, мають життєво важливе значення, їх ідентифікаційно-визначальний зміст становлять положення розділу II Конституції України [2].

Варто зазначити, що особливо важливу, атрибутивну, ідентифікаційну і феноменологічну роль та праксеологічно-діяльнісне значення для формування правового становища людини, і звідси – й її правового статусу, відіграє конституційна свідомість (правосвідомість), що не тільки забезпечує психологічне супроводження і забезпечення всіх наведених елементів профільного становища і статусу в цілому, а й детермінує формування відповідного поведінково-діяльнісного простору, що й наглядно демонструє процеси виникнення, формування, наявності, реалізації, розвитку і вдосконалення (в контекстуалізації потенціалу розвитку будь-якого природно-соціального явища) конституційної свідомості (правосвідомості) в її стадійно-етапному (природно-процесуальному) розумінні, а саме:

А) спочатку формування відповідної *доктринально-теоретичної думки* (стадія/етап усвідомлення явища та його актуальності і значущості для життя конкретної людини, її груп та асоціацій – авт.),

Б) потім виникнення *відповідного теоретико-праксеологічного концепту* (стадія/етап формування і визначення ідеї, що містить у собі інноваційний сенс – авт.),

В) з часом формування *відповідної теоретичної концепції*, як системи поглядів, уявлень або загального задуму, який пояснює певне явище чи процес, спираючись на теоретичну основу – на відміну від завершеної теорії, концепція може бути менш детальною або верифікованою [3], але вона вже має вихід на соціально-державну практику та її відповідне поліпшення і вдосконалення,

Г) потім *феномену* – як рідкісного, незвичайного або виняткового явища, яке важко зрозуміти – отже, цей термін використовують у філософії, психології, правознавстві для позначення явища, доступного чуттєвому сприйняттю, на відміну від «ноумена», або «речі в собі», яку можна осягнути лише розумом [4]. Отже, феномен – це явище з проявом новизни, новелізації державно-правової реальності, а потім –

Ґ) і *феноменології* [від грец. слів «*phainómenon*» (те, що з'являється) і «*lógos*» (вчення)] як філософського напрямку, який досліджує структуру досвіду та свідомості, вивчаючи явища, як їх безпосередньо сприймає суб'єкт, – отже, вона прагне описати внутрішній світ індивіда і зрозуміти, як люди структурують своє сприйняття реальності через свій суб'єктивний досвід [5]. Звідси треба враховувати, що феноменологія у праві, тим більше у конституційному праві, здійснює перманентний та суттєвий вплив на конституційно-правову реальність,

Д) посиленню, розвитку та вдосконаленню відповідної феноменології напрямку і безпосередньо сприяє *соціальна ітерація* (повторювання або постійне використання) у вигляді формування і застосування відповідних поведінково-діяльнісних патернів, що надає їм формалізованого характеру у вигляді сталих правил поведінки, звичаїв, традицій, настанов, у тому числі й нормативної властивості.

Ба більше, можна зазначити, що наступним етапом у розвитку феноменологій виступає їх подальша послідовна *нормативізація, нормування, нормативна регламентація, регулювання, а також конкретизація, деталізація, доповнення, зміна положень, що вже існують та на відповідному етапі розвитку суспільства і держави вважаються усталеними тощо, – до легалізації* у підсумку, – а потім і *легітимація* серед суб'єктів конституційно-правових відносин.

При цьому варто зазначити, що кожен із наведених етапів володіє своєю темпоральною характеристикою, супроводжується комплексом наративного і конотаційного супроводження і забезпечення, проявляється ззовні у вигляді відповідних патернів поведінково-діяльнісної спрямованості, причому як органів публічної влади, так і представників населення держави, тобто людини, її груп та асоціацій, включаючи локальні інститути громадянського суспільства.

Ба більше, саме конституційна свідомість (правосвідомість) веде до формування *конституційної психології* – системного комплексу поведінкових настанов людини, її груп та асоціацій, а також інших суб'єктів конституційного права, що здійснюються та відповідають правилам належної поведінки, що зафіксовані в конституції держави та її масиві законодавства, що детермінований конституційними правоположеннями. Окрім того, саме конституційна свідомість (правосвідомість) виступає засновником ще більш складних і суперечливих феноменів, що формуються на рівні екзистенційних мотивацій та інших інтересів людини, її груп і асоціацій, причому не тільки на індивідуальному, а й на груповому та колективному рівнях, у процесі активно-пасивної добровільно-облігаторної комунікативної взаємодії наведених суб'єктів між собою та із структурами публічної влади, включаючи й органи місцевого самоврядування, а також із інституціями громадянського суспільства у всьому розмаїтті їх видової характеристики (національні, релігійні, культурологічні, підприємницькі та інші ініціативно-самоврядні структури тощо), а саме – *конституційних цінностей, конституційної культури, свідомої конституційної поведінки, майбутніх конституційних свобод і конституційних прав*, розвиток яких є детермінованим подальшим просуванням суспільства і держави шляхом демократії і прогресу в умовах правової глобалізації як її якісно нової форми.

II. Свідомість людини, її груп та асоціацій як база конституційної свідомості (правосвідомості) наведених суб'єктів

Феномен свідомості, який через особливу важливість цього явища для існування людини, її груп та асоціацій, причому не тільки в умовах державно організованого суспільства, а й як відносно автономного суб'єкта-об'єкта довкілля – можна визначити як феноменологію, що відіграє стратегічну роль і має загально-функціональне значення для визначення місця людини та інших суб'єктів, що вона створює для організації своєї життєдіяльності, в межах соціуму, держави, міжнародної спільноти держав, а також людської цивілізації.

Штучний інтелект (далі – ШІ) визначає свідомість як вищу форму психічної діяльності людини, яка включає усвідомлення себе та навколишнього світу, здатність до мислення, рефлексії, розуміння емоцій та керування своєю поведінкою. Це комплексна взаємодія між мозком, мовою та суспільними умовами, яка дозволяє нам пізнавати дійсність, формувати ставлення до неї та ухвалювати цілеспрямовані рішення [6].

Системний аналіз профільного лінгвістичного терміна/терміносистеми «свідомість» дає можливість виокремити його ідентифікаційні характерологічні риси. Так, до ключових аспектів свідомості можна віднести такі:

– *інтелектуально-практична складова* – її розуміння розкривається через тезис, що основою свідомості людини є її знання та уявлення щодо сприйняття

та усвідомлення навколишнього світу, а також її досвід щодо використання отриманих знань у своїй практичній діяльності;

– *телеологічна складова* – проявляється у вигляді пізнання реальності, що оточує людину, тобто цей процес спирається на факт того, що свідомість відображає світ у формі знань та уявлень, які створюються за допомогою мислення та мови через становлення і розвиток системи комунікативної взаємодії між членами територіальної людської локальної спільноти (громади), що існує та функціонує на відповідній території держави в умовах місцевого самоврядування, у філософському стані повсякденності, а також через реалізацію ними своїх прав, свобод і обов'язків;

– *індивідуально-формалізована складова* – проявляється у вигляді само-свідомості людини, що спирається на усвідомлення нею самою власного «Я», своєї індивідуальності, думок, почуттів, а також здатність оцінювати власну поведінку та ставлення до себе;

– *колективно-формалізована складова* – індивідуальна свідомість людини (самосвідомість) детермінує виникнення, формування, розвиток і вдосконалення групової та колективної (асоціативної) свідомості об'єднань, що створює людина для реалізації своїх екзистенційних інтересів, що в результаті соціальної ітерації є актуально-важливими та об'єктивно-необхідними для цих формувань;

– *інтерсуб'єктивна складова* – визначається цілеспрямованою діяльністю людини, її груп та асоціацій через те, що свідомість забезпечує здатність до індивідуального, групового і колективного планування, передбачення результатів та свідомого регулювання своєї поведінки;

– *емоційна складова* – включає усвідомлення людиною власних емоцій, розуміння їх причин та впливу на поведінку, що дозволяє керувати ними;

– *свідомо-церебральна складова* (роль мозку) – базується на тому, що з фізіологічної точки зору свідомість виступає функцією мозку, а саме – його комплексної взаємодії;

– *соціальна складова* – свідомість формується в процесі суспільної взаємодії в межах локального соціуму через систему комунікативної взаємодії у вигляді міжособистісного, міжгрупового і загально-колективного спілкування та передавання знань через мову та інші технологічні засоби;

– *видова складова* – як результат контекстуалізації видової характеристики свідомості, що класифікується: а) за суб'єктами – індивідуальна, групова, колективна; б) за наявністю професійної ознаки – звичаєва, традиційна (релігійна тощо), професійна, доктринально-наукова тощо; в) галузева (в законодавстві) – конституційна, муніципальна, цивільна, кримінальна тощо; г) залежно

від усвідомлення суспільних відносин – екзистенційна, звичайна (ординарна), екстраординарна тощо;

– *екзистенційна складова* – як реалізація екзистенційної макродомінанти людини, її груп та асоціацій у контекстуалізації формування, появи, визначення та здійснення життєво важливих інтересів наведених суб'єктів через свідомість та її темпорально-формалізовані конструкти – а) свідомість як прояв самості, індивідуальної самосвідомості людини (реалізація особистісних екзистенційних інтересів – авт.); б) свідомість як прояв групової самосвідомості, тобто свідомості груп людей (реалізація групових екзистенційних інтересів – авт.); в) свідомість як прояв колективної свідомості, тобто свідомості асоціацій людей (реалізація колективних екзистенційних інтересів – авт.).

Отже, можна стверджувати, що феноменологія свідомості відіграє вирішальну роль в соціальних процесах, зокрема державотворчих, правотворчих, а також технологічних процесах, що їх супроводжують та забезпечують, – бо саме вона є такою, що дає реальну природну можливість людині їх усвідомлювати, розуміти, оцінювати, робити відповідні висновки, будувати і трансформувати свою поведінку відповідно до отриманих результатів; а групам і асоціаціям, що створює людина для реалізації своїх потреб і інтересів, – можливість здійснювати і модифікувати свою діяльність відповідно до запитів, потреб та телеологічних домінант їх членів, що перманентно змінюються.

Правова свідомість (правосвідомість), своєю чергою, виступає однією з найважливіших форм феноменології свідомості, відповідним свідомим і розумовим нормативно-правовим відображенням останньої.

Узагальнюючи доктринально-теоретичні підходи до розуміння профільної термінології, ШІ вказує, що правосвідомість – це форма суспільної свідомості, яка охоплює систему уявлень, поглядів, ідей, почуттів та емоцій, що виражають ставлення людини, суспільної групи або суспільства загалом до чинного або бажаного права. Вона охоплює: а) *раціональний* (ідеї та уявлення), б) *психологічний* (почуття та емоції) та в) *поведінковий* (готовність діяти відповідно до права) компоненти [7]. Тобто вона виступає своєрідним психо-соціальним кодом, через виникнення, формування, розуміння, врахування та застосування якого виникає реальна можливість ідентифікувати людину (особистість):

– по-перше, як соціального суб'єкта, що існує та функціонує в державно-організованому суспільстві;

– по-друге, як соціального субстрату, що проявляє відповідні специфічні інтереси відносно правової реальності – через її пізнання, набуття відповідних знань, формування відповідних вмінь та навичок, а також

– по-третє, як соціально-нормативного суб'єкта, що в результаті комунікативної взаємодії з державою володіє відповідним статусом.

Ключовими аспектами (контекстами) правосвідомості, що характеризують людину, яка нею володіє та її використовує, є такі ознаки:

А) *ставлення до права*: правосвідомість відображає суб'єктивне ставлення людини, а також загалом її груп та асоціацій, до правової дійсності, минулого та бажаного стану правового регулювання (*правоорієнтаційний аспект (контекст)* – авт.);

Б) *структурологічна архітектоніка цього феномену*: складається з правової ідеології (системи поглядів, теорій) та правової психології (почуттів, емоцій) (*правосвідомлюючий аспект (контекст)* – авт.);

В) *змістове наповнення цього феномену*: включає уявлення про справедливе та несправдливе, дозволене та недозволене, а також біхевіористичні настанови [система інтересів, що визначають поведінкові настанови (атитюди)] на певну правову поведінку (*правооцінюючий аспект (контекст)* – авт.);

Г) *функції цього феномену*: правосвідомість виконує когнітивну (пізнавальну), правотворчу (ціннісну, емоційну) та регулювальну (настановну) функції (*праводинамічний аспект (контекст)* – авт.);

Г) *носії цього феномену*: носіями правосвідомості є окрема людина (особистість), її групи та асоціації, а також суспільство загалом (*правоконс'юмерський аспект (контекст)* – авт.);

Д) *рівні правосвідомості*: розрізняють такі рівні правосвідомості: а) буденну (на основі життєвого досвіду), б) професійну (юристів) та в) наукову (теоретичні концепції) правосвідомість (*правоструктурологічний аспект (контекст)* – авт.).

Крім того, у суб'єктному розумінні правосвідомість розглядають через призму її різних проявів на різних рівнях: індивідуальному, груповому, асоціативному (корпоративному) (*правосуб'єктивний аспект (контекст)* – авт.), і навіть з погляду впливу відповідних видів правосвідомості в перспективному розвитку суспільства та держави (*правопроспективний аспект (контекст)* – авт.). Ба більше, феномен правосвідомості проявляється на всіх етапах правового регулювання, в існуванні та функціонуванні її структури та всіх елементів, що її утворюють. Феномен правосвідомості відіграє важливу роль та формує взаємозв'язок із правовою культурою, що виступає ще однією ознакою і характеризує внутрішнє ставлення індивіда до права (*правокультурологічний аспект (контекст)* – авт.).

Варто усвідомлювати, що в процесі існування людини, її груп та асоціацій у межах державно організованого соціуму можливі як позитивні, так і негативні (деформаційні) аспекти формування, існування, функціонування та реалізації

правосвідомості та самої свідомості як опорно-базового елементу профільної феноменології. Так, часто-густо спостерігаються факти та негативні наслідки неконтрольованого змішання у свідомості людей поглядів на правові норми, що притаманно звичайній правосвідомості, оскільки це нерідко призводить до дискредитації правозастосовної системи. При цьому основними причинами виникнення деформацій правосвідомості є правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм тощо.

Саме тому, враховуючи практичну значущість правосвідомості для держави та суспільства в цілому, основоположне значення в превенції її деформацій набуває як вектор державної політики у сфері формування правової культури та правосвідомості, так і чітке та однозначне розуміння і тлумачення телеологічних домінант, принципів, змісту та заходів останньої. У цьому процесі важливу роль відіграє сприяння інститутів громадянського суспільства та окремих громадян [на локальному рівні соціуму, тобто там, де людина здійснює свій життєвий цикл – жителів-членів територіальної локальної людської спільноти (територіальної громади (далі – ТГ)), без врахування їх правового стану (громадянства, іноземства, апатридства, біженства тощо)] у створенні максимально сприятливого середовища для масштабного підвищення правової культури суспільства, а звідси – й загальної феноменології правосвідомості.

Завершуючи цей підрозділ дослідження, варто зазначити про особливу доктринально-наукову та праксеологічну актуальність і важливість процесуального супроводження і забезпечення процесів формування, становлення, реалізації, гарантування, розвитку і вдосконалення феноменології правосвідомості, що проявляється у вигляді відповідного процесуального ланцюжка, що складається з відповідних етапів (елементів), а саме:

– *формування правосвідомості* через часткове, загальне, спеціальне, професійне, а у підсумку – повсякденне або професійне і, своєю чергою, фрагментарне, відносно повне, повне, комплексне, або системне, далі – належно (адекватне) або неналежне (дефектне, деформаційне) тощо усвідомлення правової реальності через пізнання ролі й значення права у житті соціуму і держави – із застосуванням процесів усвідомлення, з'ясування, роз'яснення, розуміння окремих або загальних його настанов і фактології, а потім і його реалізації через конкретні дії та втілення відповідних форм практичної діяльності людей, їх груп та асоціацій (габітусів) щодо реалізації правових настанов. Варто зазначити, що цей процес реалізується в межах процесу загальної соціалізації, причому остання здійснюється на рівні та в межах територіальної локальної людської спільноти (ТГ), в умовах місцевого самоврядування (далі – МСВ), у філософському стані повсякденності та під час реалізації конституційно-правового і муніципально-правового статусу людини, її груп та асоціацій. Звідси

й впливає ініціююча роль і особливе значення муніципалізму, ТГ, МСВ, його органів у процесах формування, структурування, інституювання правосвідомості людини-жителя й одночасно людини-громадянина або людини-жителя, що має інший правовий стан (іноземство, апатридство, біженство тощо) (*формалізаційно-технологічний критерій* – авт.);

– *існування правосвідомості* через формування у свідомості людей, їх груп та асоціацій відповідних поведінкових настанов (атитюдів) відповідно до правових настанов та їх подальшу реалізацію через використання наведеними суб'єктами відповідних практичних форм життєдіяльності, що сформувалися завдяки соціальній ітерації та показали свою соціальну належність, управлінську оптимальність, комунікативну ефективність, поведінкову конструктивність, технологічну результативність (*статично-діяльнісний критерій* – авт.);

– *функціонування правосвідомості* через реалізацію її засадничих настанов становлення, формування, використання правових настанов у спосіб формування, виникнення і реалізації профільної атитюдно-габітусної системи координат конкретної поведінково-діяльнісної спрямованості, що формується в межах правового простору держави (*динамічний критерій* – авт.);

– *використання феноменології правосвідомості* у практичній життєдіяльності людини, її груп та асоціацій у процесі здійснення людиною життєвого циклу, а створеними нею інституціями – у процесі їх існування і функціонування через використання поведінково-діяльнісних форм соціально-ітераційної спрямованості, що є адекватними і відповідними правовим цінностям, принципам, нормам (*практично-діяльнісний критерій* – авт.);

– *розвиток і вдосконалення правосвідомості* через набуття нових правових знань про право, державу і суспільство та законодавство держави, що йому відповідає, а також формування чи поглиблення правових поведінково-нормативних і діяльнісно-технологічних вмінь та навичок профільної спрямованості (*динамічно-прогресивний критерій* – авт.);

– *гарантування формування, наявності та використання правосвідомості* через формування і реалізацію системного комплексу практичних заходів держави організаційного та організаційно-правового спрямування, інституцій громадянського суспільства, що уособлюються і розуміються як групи та асоціації людини, щодо створення реальних умов-можливостей для реалізації правових настанов і положень законодавства (*діялісно-динамічний критерій* – авт.).

III. Конституційна правосвідомість, її розуміння, структура, елементний склад

Насамперед варто зазначити, що наведена вище критеріальна схема, яка відображає профільний процесуально-поведінковий і процесуально-діяльнісний

ланцюжок формування, динаміки та результативності правосвідомості, повністю може бути застосована відносно динаміки конституційної правосвідомості, природно, з оперативною заміною основного об'єкта-предмета загальної правосвідомості – права і законодавства на конституцію, її настанови у вигляді конституційних цінностей, норм і принципів та конституційне законодавство. Ба більше, такий ланцюжок формує конституційну аксіосферу сучасної державності, що базується на конституційній правосвідомості, особливо в умовах глобалізації.

Це є дуже важливим фактором та набуває характеру стратегічної властивості, бо саме «в умовах глобалізації образ національної держави з її унікальною національною ідентичністю та стійким суверенітетом витісняється, – він поступається місцем образу сучасної держави, – що, на думку вітчизняного дослідника Ю.М. Оборотова, дає можливість говорити про актуальність проблематики сучасної держави, яка пов'язана зі змінами, що відбуваються в національній державі в епоху глобалізації, інформатизації та індивідуалізації суспільства...» [8].

Отже, відповідно до ШІ, конституційна свідомість (правосвідомість) – це система поглядів, уявлень, почуттів та установок особистості, суспільної групи та суспільства загалом щодо чинного або бажаного права, а також до всього, що стосується правового регулювання; це також усвідомлення необхідності прямої дії норм конституції для формування правового простору та активної участі громадян у правозастосовному процесі [9].

Свою чергою, у науковій літературі конституційну правосвідомість розглядають у декількох аспектах: а) як специфічний прояв суспільної та правової свідомості (*структурологічний критерій* – авт.); б) як соціальний фактор, що дозволяє виявити ставлення людей до конституційних норм (*соціально-пізнавальний критерій* – авт.); а також в) як визначально-змістовний процес, що дозволяє визначити об'єктивну необхідність конституції держави та її верховенство в правовій системі держави (*свідомо-визначальний критерій* – авт.). Отже, спираючись на наведені критерії, конституційна правосвідомість, по-перше, відрізняється від правосвідомості тим, що ґрунтується на пізнанні й усвідомленні необхідності саме прямої дії Конституції України у формуванні, розвитку та вдосконаленні загального правового простору України; по-друге, саме вона детермінує необхідність врахування конституційних настанов та їх безпосереднього впливу на міжнародно-правові позиції держави; по-третє, вона охоплює і феноменологію активної участі громадян у правозастосовному процесі.

Досліджуючи структурну характеристику конституційної правосвідомості, вітчизняна дослідниця А.Р. Крусян виокремлює чотири ключових елементи конституційної правосвідомості: конституційно-правова психологія; конституційно-правова ідеологія; конституційно-правова духовність;

конституційно-правовий світогляд [10, с. 142–144]. Вважаємо, що такий підхід дає не тільки глибоке розуміння змістовності конституційної правосвідомості, а й змогу окреслити його характерологічні риси, їх вплив на існування, розвиток і вдосконалення профільного феномену.

Конституційно-правова психологія – це психічне (суб'єктивне) відображення елементів конституціоналізму в процесі індивідуальної і колективної соціальної діяльності, їх сприйняття і ставлення до них. На наше розуміння, це психо-емоційний елемент, що позначає як результат діяльності мозку з пізнання конституційно-правової реальності, так і сам процес такого пізнання, що здійснюється в процесі соціальної діяльності людини, її груп та асоціацій. Ба більше, він також включає усвідомлення наведеними суб'єктами профільних реалій, їх аналіз та формування поведінкових настанов відповідно до результатів такого аналізу.

Конституційно-правова ідеологія в контексті конституціоналізму – це система поглядів, які відображають цінності, принципи, процеси формування і функціонування конституціоналізму, його роль і значення в житті держави, суспільства, людини. Отже, можна зазначити, що такий елемент конституційної правосвідомості, по-перше, спрямований на формування в людини, її груп та асоціацій сталих уявлень про динамічні аспекти конституціоналізму, що, по-друге, є яскравим свідченням його важливості для формування феномену конституційної культури, через, по-третє, формування системи конституційних цінностей, що й виступають основою профільної правосвідомості.

Конституційно-правова духовність – система думок, вірувань, навиків, правового духу, що створює цілісну картину конституційно-правового життя. Вважаємо, що наведений елемент конституційної правосвідомості є її опорним, тобто таким, що, по-перше, визначає як профільну ідеологію у вигляді відповідної системи спеціальних поглядів, що створюють відповідну систему аксіологічних пріоритетів, так і профільну психологію, що, по-друге, детермінує та визначає поведінкову діяльність людини, її груп та асоціацій відповідно до наведених поглядів.

Конституційно-правовий світогляд – це елемент, що відображає вихідну світоглядну позицію суб'єкта (індивідуального чи колективного) щодо конституційно-правових теорій та реалій. Отже, можна констатувати, що наведений елемент конституційної правосвідомості виступає як результат наведених вище елементів, тобто профільних психології, ідеології та духовності, що має суттєвий потенціал для реалізації на майбутнє людиною, її групами та асоціаціями у своїх подальших поведінково-діяльнісних настановах.

Вищезазначені елементи перебувають у нерозривному взаємозв'язку, доповнюючи один одного, та формують за своїм змістом поняття конститу-

ційної правосвідомості. Але, на нашу думку, до наведених ключових елементів варто додати ще один – *конституційно-правову праксеологію* як елемент, що демонструє можливість практичної реалізації всіх інших наведених елементів конституційної правосвідомості, тобто переміщення їх у «практичну площину», що буде підтвердженням процесу їх формування, наявності, через процес послідовних інституціоналізації, розвитку, модифікації, вдосконалення, – і в основоположному розумінні, – реалізації в соціальному житті, що включає фрагмент конституційно-правової реальності.

Зазвичай зміст конституційної правосвідомості реалізується в двох аспектах:

- по-перше, як особливий і основоположно-галузевий вид правосвідомості, що заснований на реальній потребі реалізації вимог Конституції незалежної України, що визнають результати правотворчості формування правової системи, у якій вищою цінністю виступають основні права і свободи людини;

- по-друге, як синтетична сукупність ідеологічних і психологічних структурних елементів, за допомогою яких здійснюється реальна і бажана оцінка конституційно-правових відносин, конституційного законодавства, сприяючи активізації правової діяльності органів публічної влади – як публічної державної, так і публічної самоврядної (муніципальної) зі здійснення прав людини.

Системний аналіз наведених аспектів конституційної правосвідомості свідчить про наукову актуальність, праксеологічну контекстуальність, соціально-правову важливість та ефективну продуктивність досліджуваного феномену.

IV. Роль органу конституційної юстиції у формуванні конституційної свідомості (правосвідомості) громадян України: до побудови концептуальних настанов

Наведені вище чинники щодо формування конституційної правосвідомості свідчать про наявність у профільній управлінської парадигми ідентифікаційних ознак, які повинен обов'язково враховувати орган конституційної юстиції, виходячи з [11]:

- А) суб'єктно-об'єктного складу конституційної правосвідомості,

- Б) структурної організації конституційної правосвідомості,

- В) національного та міжнародного нормативно-правового супроводження і забезпечення конституційної правосвідомості, що, своєю чергою, наділяє її:

- а) *теоретичним базисом* – у контексті розуміння і визначення основоположного значення природних прав людини, пріоритету прав і свобод людини над правами держави, а також конкретного місця (простору) реалізації конституційно-правового статусу людини і громадянина, що виступають відповідним ядром конституційної правосвідомості;

б) *доктринальним обґрунтуванням* – щодо розуміння необхідності наукового супроводження і забезпечення концепції публічної влади та її рівнів – публічного державного та публічного самоврядного (муніципального), їх відносної самостійності та автономії в межах власних компетенційних повноважень, що виступають ідейно-імперативним функціоналом конституційної правосвідомості;

в) *потенційно-праксеологічною реалізованістю* – у контексті практичної реалізації конституційно-правових настанов стосовно того, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (стаття 3 Конституції України) – саме в цьому контексті зростає функціонально-реалізаційна та поведінково-технологічна роль конституційної правосвідомості;

г) *ціннісно-методологічною орієнтацією* – у розумінні формування дидактично-технологічних засобів пізнання державно-правової та муніципально-правової реальності через призму конституційних і муніципальних цінностей, що лежать в основі формування і реалізації конституційної правосвідомості;

ґ) *екзистенційною сутністю та об'єктивно-екзистенційним потенціалом* – у розумінні того, що МСВ та ТГ не є інституційними суб'єктами права, що потребують безумовної та спеціальної глорифікації, але є соціально-правовими інституціями, які об'єктивно, напряду і органічно пов'язані з життєдіяльністю кожної людини-члена територіальної людської спільноти, її груп і асоціацій, більш того, фактично формують сферу такої життєдіяльності людини за допомогою соціально-нормативних атитюдів і поведінково-діяльнісних габітусів – саме таке усвідомлення виступає основою розуміння процесів формування конституційної правосвідомості;

д) *нормативним визначенням* – щодо існування системи конституційно-правових та муніципально-правових норм, що супроводжують та забезпечують легалізацію, визнання, використання, охорону, захист, реалізацію, гарантування прав і свобод людини державою на конституційному рівні і визнання МСВ як оптимальної правової сфери для формування, прояву і реалізації конституційно-правового статусу людини, який фактично й лежить в основі конституційної правосвідомості;

е) *констатацією існування управлінських імпульсів* – наведена вище діяльність у її організаційних і організаційно-правових формах об'єктивує необхідність управлінської діяльності в зазначеній сфері функціонування публічної влади та її суб'єктно-об'єктного складу, включаючи й фізичних осіб, що перебувають під юрисдикцією конкретної держави, що відображають технологічно-нормативний вплив конституційної правосвідомості на соціально-нормативну реальність;

є) *об'єктивізацією управлінських дій* – отже, наявність управлінських імпульсів детермінує реалізацію необхідних оптимальних, ефективних, кон-

структивних, соціально-обґрунтованих управлінських дій у профільній сфері щодо дотримання і захисту прав людини в державі, через їх реалізацію на рівні МСВ у межах ТГ, тобто в соціально-правовому просторі, де й формується, існує, реалізується конституційна правосвідомість;

ж) *конотаційним наповненням* – розумінням того, що здійснення людиною свого життєвого циклу в умовах МСВ у межах ТГ є основоположним фактором, що надає не тільки особливе значення локальній демократії як сфери пріоритетів людських інтересів, а й додаткове значення, акценти, відтінки, які накладаються на основоположну феноменологію «права людини», що виступає відповідним тригером формування конституційної правосвідомості;

з) *комунікативною системою координат* – розумінням того, що саме комунікаційна взаємодія між жителями-членами ТГ, ними та ОМСВ, ними та іншими суб'єктами системи МСВ, ними та органами публічної державної влади, – виступає основоположною функціонально-статусною константою, що обумовлює виникнення, формування та реалізацію екзистенційних інтересів людини, що в умовах локальної демократії трансформуються в конституційні права, свободи і обов'язки людини, які лежать в основі взаємодії індивідуальної, групової та колективної форм конституційної правосвідомості;

і) *стратегічним наративним змістом* – щодо формування сукупності пов'язаних між собою реальних чи вигаданих подій, фактів, думок або вражень, які складають розуміння і оцінку МСВ, його ролі у виникненні, формуванні, функціонуванні і розвитку ТГ, у тому числі й найважливішої ролі і значення прав людини у становленні, реалізації і розвитку локальної демократії та взагалі демократичної правової державності, що стають основоположним функціонально-змістовним елементом конституційної правосвідомості;

ї) системний аналіз складових елементів управлінської парадигми щодо формування конституційної правосвідомості логічно спирається та органічно пов'язаний із парадигмою «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» – саме це дає змогу визначити органічний зв'язок між ними завдяки наявності і визначенню їх споріднених характерологічних рис.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі узагальнення та висновки:

– конституційна свідомість (правосвідомість) виступає елементом правового становища особистості, що, своєю чергою, містить у собі низку інших іманентних елементів, без сукупності яких профільний феномен правового становища особистості не може існувати та функціонувати – як на доктринально-теоретичному рівні, так і на рівні праксеології, тобто практичного втілення теоретичних конструктів у сфері конституційно-правової реальності; при цьому до переліку наведених елементів належать правовий статус людини і громадянина; інститут

громадянства; загальна і конституційна правосуб'єктність; конституційні гарантії прав, свобод і обов'язків; конституційні принципи. При цьому конституційна свідомість (правосвідомість) виступає логічним та функціонально-результативним підсумком всіх інших елементів правового становища особистості;

– базу конституційної свідомості (правосвідомості) виступає повсякденна свідомість людини, її груп та асоціацій; системний аналіз профільного лінгвістичного терміна/терміносистеми «свідомість» дає можливість виокремити його ідентифікаційні характерологічні риси, до яких можна віднести такі складові: а) інтелектуально-практичну; б) телеологічну; в) індивідуально-формалізовану; г) колективно-формалізовану; ґ) інтерсуб'єктивну; д) емоційну; е) свідомо-церебральну; є) соціальну; ж) видову; з) екзистенційну. При цьому можна констатувати, що феноменологія свідомості відіграє вирішальну роль у соціальних процесах, включаючи державотворчі, правотворчі, а також технологічні процеси, що їх супроводжують та забезпечують, – бо саме вона є такою, що дає реальну природну можливість людині їх усвідомлювати, розуміти, оцінювати, робити відповідні висновки, будувати і трансформувати свою поведінку відповідно до отриманих результатів, а групам і асоціаціям, що створює людина для реалізації своїх потреб і інтересів, – можливість здійснювати і модифікувати свою діяльність відповідно до запитів, потреб і телеологічних домінант їх членів, що перманентно змінюються;

– правова свідомість (правосвідомість), своєю чергою, виступає однією з найважливіших форм феноменології свідомості, відповідним свідомим і розумовим нормативно-правовим відображенням останньої;

– ключовими аспектами (контекстами) правосвідомості, що характеризують людину, яка нею володіє та її використовує, є такі ознаки: А) ставлення до права [правоорієнтаційний аспект (контекст) – авт.]; Б) структурологічна архітектоніка даного феномену [правоусвідомлюючий аспект (контекст) – авт.]; В) змістове наповнення даного феномену [правооцінюючий аспект (контекст) – авт.]; Г) функції даного феномену [праводинамічний аспект (контекст) – авт.]; Ґ) носії даного феномену [правоконс'юмерський аспект (контекст) – авт.]; Д) рівні правосвідомості [правоструктурологічний аспект (контекст) – авт.]; крім того, Е) у суб'єктному розумінні правосвідомість розглядається через призму її різних проявів на різних рівнях: індивідуальному, груповому, асоціативно-му (корпоративному) [правосуб'єктивний аспект (контекст) – авт.], і навіть Є) з погляду впливу відповідних видів правосвідомості в перспективному розвитку суспільства та держави [правопроспективний аспект (контекст) – авт.]; ба більше, Ж) феномен правосвідомості проявляється на всіх етапах правового регулювання, в існуванні та функціонуванні її структури та всіх елементів, що її

складають, відіграючи важливу роль та взаємозв'язок із правовою культурою [правокультурологічний аспект (контекст) – авт.];

– критеріальна схема, що відображає профільний процесуально-поведінковий та процесуально-діяльнісний ланцюжок формування, динаміки та результативності правосвідомості, повністю може бути застосований щодо динаміки конституційної правосвідомості, природно, з оперативною заміною основного об'єкта-предмета загальної правосвідомості – права і законодавства на конституцію, її настанови у вигляді конституційних цінностей, норм і принципів та конституційне законодавство, – ба більше, такий ланцюжок формує конституційну аксіосферу сучасної державності, що базується на конституційній правосвідомості, особливо в умовах глобалізації;

– концептуальні настанови щодо визначення ролі органу конституційної юстиції у формуванні конституційної свідомості (правосвідомості) громадян України свідчать про наявність у профільної управлінської парадигми ідентифікаційних ознак, які повинен обов'язково враховувати орган конституційної юстиції, виходячи з: А) суб'єктно-об'єктного складу конституційної правосвідомості, Б) структурної організації конституційної правосвідомості, В) національного та міжнародного нормативно-правового супроводження і забезпечення конституційної правосвідомості.

Список використаних джерел:

1. Правове становище особистості. Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Теоретична концепція. Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
4. Феномен. Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
5. Феноменологія. Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
6. Свідомість. Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
7. Правосвідомість. Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
8. Оборотов Ю.Н. Современное государство: от образа к реалиям. *Юридический вестник*. 2014. № 6. С. 6–7.
9. Конституційна свідомість (правосвідомість). Штучний інтелект. URL: <https://www.google.com/search>.
10. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
11. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Самоврядна парадигма у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності: до визначення змісту, ролі та значення. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «ПРАВО». 2023. № 1 (6). С. 27–37.

Олександр БАТАНОВ

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного та муніципального права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України

**Конституційні засади української державності:
історичні витoki, сучасна парадигма,
горизонти майбутнього**

Для сучасної України питання захисту, сталого розвитку та збереження державності постають не лише як традиційні завдання конституційного будівництва та державного врядування, а як **парадигмальні виклики**, що визначають саму можливість подальшого існування політико-правового порядку. Конституція закріплює Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну та правову державу з унітарним устроєм. Однак у реаліях повномасштабної збройної агресії російської федерації ці базові конституційні характеристики потребують не декларування, а щоденного підтвердження через практики оборони, управління та правотворення.

Російсько-українська війна актуалізувала низку **системних, гібридних і багатовимірних загроз**, що стосуються засадничих конституційних цінностей – суверенітету, незалежності, свободи, демократії, територіальної цілісності. Як зазначає Ю.Д. Доброносова, вона «сповнена граничних ситуацій, в яких у досвіді мільйонів українців проблеми свободи, самоздійснення, відповідальності, вибору, ціннісних орієнтацій набувають виняткового смислу. ... Екзистенційний та життєвий вибір у повсякденні цієї війни сприяють реалізації ціннісних орієнтацій особистості, що є проявом турботи про цінності» [6, с. 34, 38].

У смисловому центрі російсько-української війни перебуває зіткнення ідентичностей, тому йдеться про війну екзистенційного вибору. У ситуації межовості окреслилась потужна екзистенційна криза сучасного українського суспільства, що спонукає до необхідності переосмислення минулого досвіду, формування стратегій розвитку, означування і витворювання національної самототожності та пошуку сенсу існування [8, с. 5].

Попри те, що вказані конституційно-правові цінності історично становлять ядро конституційної моделі української державності та визначають логіку

її становлення і поступу, на сучасному етапі вони стикаються з новими **структурними обмеженнями та концептуальними дилемами**. Йдеться не лише про воєнні загрози, а й про проблеми довгострокової стратегії політико-правового, соціально-економічного та культурного розвитку держави в умовах глобалізації, європейської та євроатлантичної інтеграції, коли національна державність має адаптуватися до нових норм, практик і очікувань.

Якщо до 2014 року зазначені конституційні цінності функціонували переважно як **незаперечні аксіоми українського державного буття**, то після окупації Автономної Республіки Крим і подальшої повномасштабної інтервенції путінської росії вони трансформувалися в **практичні проблеми виживання та збереження державності**. У цих умовах питання суверенітету, незалежності та територіальної цілісності перестали бути суто декларативними конституційними константами й набули визначального, екзистенційного змісту, що формує нову парадигму українського конституціоналізму й державотворення [3, с. 175–176].

«Мілітарні виклики, які постали перед українською державою, – вважає Я.В. Верменич, – суттєво актуалізують проблему висвітлення впливу просторового чинника на формування суб'єктності та моделювання ідентичності в контексті осмислення історичних особливостей розвитку соціуму. Історична репрезентація просторового образу країни, як у зовнішньому вимірі (територія, кордони, регіони), так і у внутрішньому (ідентичність, ментальність, історична пам'ять) сьогодні як ніколи потрібна, адже дасть змогу наблизитися до усвідомлення культурно-цивілізаційного коду Українського народу, який багато у чому визначає його долю» [4, с. 7].

Від початку російської агресії проти України в 2014 році російська федерація постійно нарощує потенціал не лише військово-політичних, а й деструктивних гібридних впливів гуманітарного плану. Під впливом змін у воєнній ситуації, а останнім часом – низки суттєвих поразок на фронті, набір вимог та намірів агресора зазнає перманентних модифікацій. Від багаторічних спроб розіграти сценарії федералізації України, викривленого бачення власної та української історії, маніакального нав'язування нам офіційного статусу російської мови як другої державної та спроб змінити зовнішньополітичний вектор розвитку України, насамперед щодо курсу до європейської та євроатлантичної інтеграції, путінська росія «обґрунтовувала» повномасштабне вторгнення безглуздими тезами щодо «дефашизації», «денацифікації» тощо.

У зв'язку з цим абсолютно зрозуміло, чому в умовах російсько-української війни питання захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності набули **екзистенційного характеру**, адже саме від їх забезпечення залежить можливість подальшого мирного буття Українського народу. Попри те, що засадничі конституційні цінності – свобода, гідність, суверенітет, демократія –

завжди були аксіологічним ядром українського конституціоналізму, нині вони постали як **проблеми практичного забезпечення умов миру**. Якщо до 2014 року ці цінності сприймалися як усталені основи державного буття, то в умовах повномасштабної війни вони стали критично важливими передумовами **національного спротиву та виживання, збереження та зміцнення глобальної суб'єктності України**. Саме тому Україна та українська державність протягом десятиліть була не лише об'єктом інформаційно-пропагандистської політики російської федерації, а й «окремим питанням» московської геополітики.

Значною мірою саме внаслідок недооцінки відповідних геополітичних сценаріїв Україна опинилась у сучасних умовах окупації та повномасштабної збройної інтервенції з боку північного сусіда.

Яскравим прикладом такого роду експансіоністських сценаріїв є абсолютно відверті у своїй реакційності імперські погляди ідеологів «руського миру» О.Г. Дугіна в його «Основах геополітики» [7] – свого роду адаптованої на москвинський ґрунт власної версії гітлерівської «Майн кампф», де він обґрунтовує «планетарну роль і значення Росії» [7, с. 297], та С.М. Бабуріна в його книзі «Территория государства: правовые и геополитические проблемы» [2], в якій він переконує, що «російська державність – це континуум, продовження, це розгорнутий у часі і просторі процес самовираження поліетнічного народу, який створив своєрідну Руську цивілізацію» [2, с. 404]. Адже, як зазначає Девід фон Дреле, «щоб зрозуміти Путіна (а відтак і рашизм), спочатку потрібно залізти у голову Дугіна – конструктора доктрини „русского мира“ – стрижня, на якому вибудувався й функціонує рашизм» [1].

Зрозуміло, що місця суверенній, незалежній, демократичній, правовій, соціальній, унітарній Україні у рашистській маячні дугінсько-бабурінського геополітичного сценарію немає. А для тих, хто в цьому сумнівається, на думку С.М. Бабуріна, потрібні «могутні Збройні Сили, які не поступаються нікому у світі ні зброєю, ні бойовою підготовкою і авторитетом», які завжди «готові захистити права та інтереси народів, які піддаються дискримінації та пригніченню, та історично тяжіють до Росії та російської державності» [2, с. 411].

Отже, головною метою путінської агресії є не лише ліквідація української державності як юридичного суб'єкта на політичній мапі світу – держави Україна, а й знищення усієї киево-руської ідентичності, яка консолідує українську політичну націю та є квінтесенцією української державності в синергетичній єдності її аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних та ментальних параметрів, які еволюційним шляхом склалися протягом тисячолітньої історії України-Руси [3, с. 180].

Враховуюче це, зазначає Б.І. Гуменюк, «повномасштабне вторгнення Росії в Україну – це не звичне для історії воєн загарбання агресором території та сировинної бази чужої країни, це глобальне зіткнення сили архаїчного варварства, уособленої тиранічною Москвою, з усенародною волею суверенної країни, яка обрала шлях демократичного, цивілізаційного розвитку з неподільними європейськими та євроатлантичними цінностями. Це війна двох світів, двох протилежних філософій, двох кардинально різних цивілізаційних векторів» [5, с. 203].

Концептуально-конституційний аналіз феномену «державність» свідчить, що лише системна єдність аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних та ментальних параметрів сучасної української державності забезпечує її життєздатність та функціональність, маючи стратегічне значення у забезпеченні її захисту, збереженні унікальної історії вітчизняного державотворення та відіграючи важливу роль у процесах сталого розвитку суспільства та держави.

У такому контексті поняття «державність» характеризує якісний стан суспільства на будь-якому конкретно-історичному етапі його розвитку, однак найбільшою мірою його пізнавальний потенціал розкривається при аналізі транзитних, перехідних суспільств, тому що це поняття розширює можливості розуміння і пояснення різних проблем трансформації тоталітарної системи в соціальну з демократичною організацією громадянського суспільства і правовою державою [9, с. 18–19].

У зв'язку з цим поняття «державність» необхідно розкривати не лише з погляду її сутності, історичного змісту, етапів формування, а й із позицій аксіологічних, національних та ментальних параметрів, функціонально-діяльнісного та інституційно-суб'єктного аспектів.

Такий широкий концептуальний підхід сприятиме визначенню стратегії розвитку державності в трансформаційний період, її захисту, моделюванню оптимальної програми її повоєнної відбудови та розвитку як демократичної, соціальної, правової, екологічної держави. При цьому основними засадами внутрішньої політики у сфері розбудови державності мають бути: розвиток демократії шляхом удосконалення механізмів публічного адміністрування та здійснення парламентського контролю; вдосконалення системи електоральних процедур, насамперед парламентських, президентських та муніципальних виборів; модернізація системи публічної служби з урахуванням європейського досвіду; посилення відкритості та прозорості процесів підготовки і прийняття державних рішень та здійснення будь-яких дій, пов'язаних із формуванням і використанням публічних фінансів, кадровими призначеннями на керівні

державні посади; забезпечення справедливого і доступного судочинства; забезпечення дотримання міжнародних стандартів незалежності суддів; посилення протидії корупції та тіньовій економічній діяльності, забезпечення безумовного дотримання принципів законності насамперед вищими посадовими особами держави, політиками, суддями, керівниками правоохоронних органів і силових структур; вирішення інших питань у сфері децентралізації та розвитку місцевого самоврядування, формування інститутів громадянського суспільства, забезпечення життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави у сфері національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній, гуманітарній, екологічній та інших сферах життєдіяльності суспільства тощо [3, с. 200–201].

Резюмуючи, зробимо низку висновків та узагальнень щодо осмислення історичних передумов та перспектив формування сучасної парадигми української державності з урахуванням новітніх трендів у розвитку демократії і конституціоналізму та необхідності подолання викликів російсько-української війни:

1. Українська державність увійшла у фазу глибоких парадигмальних змін, у межах яких має відбутися переосмислення її сутності в еволюційному переході від патерналістської, формально-інституційної моделі радянського зразка до людиноцентричної, екзистенційно-гуманістичної концепції держави. Нова модель дедалі більше має бути зорієнтована на безумовне визнання людської гідності, свободи та справедливості як першооснов конституціоналізму та конституційного правопорядку, на підтримку національної ідентичності в умовах глобальної та європейської інтеграції, а також на розвиток людини, територіальної громади, культури й природи як ціннісностей конституційного характеру.

2. Російсько-українська війна стала каталізатором глибинної трансформації, водночас засвідчила обмеженість й абсолютну неефективність етатистських моделей влади та управління, поставивши у центр нової парадигми державності життя людини, її гідність, право на мир, екогуманізм і сталий розвиток. Саме війна стимулює необхідність формування оновленого типу українського конституціоналізму, конституційної правосвідомості та конституційної культури, у яких держава розглядається не як самодостатній носій та просторова форма організації влади, а як інструмент служіння людині, народу і громадянському суспільству.

3. Російсько-українська війна зумовлює необхідність докорінної переоцінки природи держави та її функціонально-телеологічного призначення. З інституційно-просторової політичної організації суспільства держава дедалі більшою мірою має постати як екзистенційний суб'єкт захисту, відродження та консолідації політичної нації. Проте, долаючи надмірний

етатизм і відмовляючись від монополістського уявлення про державну владу радянського типу, вона має зберегти та втілювати природу демократичної, правової й соціальної держави, спрямованої на забезпечення та захист прав людини, її життя та гідності. У воєнних реаліях відбувається повернення до природно-правових витоків демократії, утвердження конституційного правопорядку на засадах поваги до людського життя, свободи, гідності й справедливості. Саме такий підхід дає змогу трансформувати державність у здатну протистояти глобальним загрозам, забезпечувати мир і водночас уникати відтворення традиційних, надцентралізованих етатистських моделей.

4. Цивілізаційним ціннісним мірилом легітимності держави та державної влади стають права людини, її гідність, мир та щастя. Відповідно, сьогодення обумовлює потребу в пошуку нового гуманістичного балансу між правом на життя і гідністю, правом на мир та обов'язком служити Вітчизні, правом на особисту безпеку та правом на свободу, між колективною обороною і суверенітетом тощо. Головне: навіть під час війни необхідно дбати про забезпечення прав людини та гідних умов її життя, піклуватись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та прагнути розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення.

5. Конституціоналізм в умовах викликів російсько-української війни та сучасних екзистенційних загроз набуває характеру живого конституціоналізму – не як системи конституційних догм і норм позитивного конституційного права, а на-самперед динамічної практики, що забезпечує баланс між людиною і державою, гідністю і життям, свободою і безпекою, миробудівництвом і мілітарністю. Він трансформується у ціннісно-антропологічну систему, в якій держава постає як гарант гідного буття і свободи людини та Українського народу в цілому, а не лише просторовий організатор публічної влади.

6. Право на мир і феномен миробудівництва набувають статусу структуроутворюючих ідей сучасного конституціоналізму. Вони втілюють синтез юридичного, морального й політичного начал. Мир у цьому контексті не є антиподом війни, а є метою конституційного правопорядку, який забезпечує не лише відсутність насильства, а й наявність умов для забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, справедливості та розвитку. При цьому простором гідності, свободи, людяності й осереддям практичного миробудівництва стає муніципальний рівень організації соціуму – територіальні громади.

7. Важливою умовою збереження та розвитку української державності, її національної та геополітичної суб'єктності у повоєнній перспективі має стати забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги

на території України, подолання катастрофічних наслідків російсько-української війни, збереження генофонду Українського народу. Сьогодення формує парадигму екологічного конституціоналізму, у якому Природа знаходиться в основі державності, має свою специфічну конституційну правосуб'єктність, наділяється певними правами, як-то право на повагу до свого існування, на підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, функцій та еволюційних процесів, на відновлення та розвиток. Відбувається свого роду екологізація конституційного правопорядку, у якому право на безпечне довкілля – це екзистенційне право, без якого неможливо реалізувати гідність та свободу, забезпечити сталий розвиток та мирне життя.

8. Виклики російсько-української війни перед українською державністю перебувають у системній єдності з викликами глобалізації, європейської й євроатлантичної інтеграції. З одного боку, вони детермінують процеси конституційної модернізації, реформи публічної влади, децентралізації та адміністративно-територіального устрою, але водночас загострюють питання суверенітету та міжнародної правосуб'єктності. Тобто для України глобалізація – це не лише простір політичного діалогу, економічної інтеграції чи крос-культурних комунікацій, а арена ціннісного самоусвідомлення та самоствердження, де міжнародні стандарти прав людини набувають конкретного змісту у практиці державотворення, національної безпеки і оборони, справедливого судочинства, публічної адміністрації, децентралізації тощо.

9. В умовах викликів сьогодення визначальним фактором і стратегічною умовою захисту та сталого розвитку української державності є парламентаризм, який за своєю сутністю та змістом є багатовимірним соціально-політичним і конституційним феноменом: це і ідея, і теорія, і науковий напрям, і соціально-політична та конституційна практика, і конституційна форма існування та функціонування народу та держави (народоправство, народне представництво, парламентська демократія), і історичний стан національної державності та української регіональної цивілізації (національна ідентичність, конституційна традиція), і прояв громадянськості та політичної зрілості (політична та конституційно-правова свідомість, конституційна та парламентська культура, парламентська етика) тощо.

10. Цивілізаційний розвиток української державності змушує інтерпретувати (доктринальний аспект) та вибудовувати (праксеологічний аспект) парламентаризм не лише у функціонально-телеологічному чи інституційному, а й у парадигмально-аксіологічному та доктринально-ідеологічному вимірі. З огляду на це парламентаризм – це метатеоретичне соціальне явище, предтечею якого є багаточисельні спроби теоретичного осмислення національного та зарубіжного досвіду розвитку народного представництва та парламентської

демократії як інструментів реалізації одного з головних завдань сучасності – поєднання в єдине ціле інтересів держави та громадянського суспільства. У цьому полягає парламентсько-правовий сенс та зміст сучасної стратегії захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності.

11. Важливими факторами модернізації української державності в умовах російсько-української війни та післявоєнного миробудівництва має стати наука й освіта. У сучасному демократичному та відкритому громадянському суспільстві вони мають забезпечувати синергію знань, технологій та цінностей, формувати нову культуру громадянськості, моральності та ефективного врядування. В умовах сучасних викликів освіта та наука мають виконувати функцію не лише соціо-гуманітарного відновлення, а й ментальної оборони – захисту людської гідності, життя та здоров'я людини, національної ідентичності, цінності людського капіталу, економіки знань тощо.

12. Виклики російсько-української війни, з одного боку, та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, з іншого боку, вказують, що осердям нової державності та ядром конституційного життя громадянського суспільства має стати муніципалізм. Його первинний суб'єкт – територіальна громада – має нарешті набути реальної конституційної, муніципальної, політичної та економічної правосуб'єктності, стати живою клітиною всього організму демократичного суспільства, на генному рівні якої формується антропоцентричний публічний простір, а держава – постати як система, яка визнає та гарантує права територіальних громад, а не здійснює домінування над ними. У цьому контексті саме муніципальний рівень має забезпечувати реальність прав людини в цілому та, в тому числі, права на мир, перетворюючи їх із концепцій та декларацій на спосіб буття людини в умовах повсякденності.

13. Враховуючи зазначені вище фактори, в основі поступального руху до переможного миру, миробудівництва, сталого розвитку та екзистенційної стійкості держави має бути синергія конституційного, державного та муніципального, громадянського та політичного, соціально-економічного, духовно-культурного, наукового та освітнього, еко-гуманістичного та інформаційного вимірів. Без синергії між людиною, територіальною громадою і державою, мораллю, правом і законом, природою та суспільством, економікою і культурою неможливі ані ефективна оборона, ані сталий мир. У цьому контексті має сформуватися інноваційна модель української державності та конституціоналізму.

14. Безумовно, надскладні екзистенційні виклики та загрози для української державності оголили її сутність, зміст і функціонально-телеологічне призначення. Вони показали, що сучасна держава може бути стійкою лише тоді, коли в ній забезпечена гідність людини, а її життя є найвищою конституційною цінністю, панує гуманізм та верховенство права. Це, насамперед, людиноцентрична,

демократична, правова, соціальна, екологічна, децентралізована, освітня держава. Саме в такій парадигмі має формуватися та розвиватися український варіант постмодерного конституціоналізму, де гідність, свобода, право і справедливий мир є не лише догматами та нормами позитивного законодавства, а й формами існування цивілізованого життєсвіту повсякденності.

Список використаних джерел:

1. David Von Dregle. The man known as 'Putin's brain' envisions the splitting of Europe – and the fall of China. *The Washington Post*. 2022. March 22. URL: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/22/alexander-dugin-author-putin-deady-playbook>.
2. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. Москва : Изд-во Московского университета, 1997. 480 с.
3. Батанов О.В. Державність – основа політико-правового буття Українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси*. Наукове видання Академії політико-правових наук України. Випуск 21. Київ : Політія, 2023. С. 171–209.
4. Верменич Я.В. Україна: історичний простір ідентичності / відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2025. 667 с.
5. Гуменюк Б. Відроджена Україна між Заходом і Росією: шлях до самопізнання. *Заборонити рашизм* / за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 203–212.
6. Доброносова Ю.Д. Вибір як спосіб самоздійснення особистості у повсякденні війни. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 41. С. 34–39.
7. Дугин А.Г. Основы геополитики. Москва : Арктогея, 1997. 591 с.
8. Киридон А.М., Косяк С.М. Російсько-українська війна як ситуація межовості: увиразнення ідентичності. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. Вип. 8. С. 1–22. URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/96>.
9. Мінченко Р.М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2009. 38 с.

Віктор БЕСЧАСТНИЙ

доктор юридичних наук,
доктор наук з державного управління,
професор, заслужений юрист України,
керівник Секретаріату
Конституційного Суду України

**Аналітичне, організаційне, інформаційне
забезпечення Конституційного Суду України:
узгодження позицій суддів Суду із Секретаріатом Суду**

Цьогоріч Конституційний Суд України відзначає 29-ту річницю свого створення. Це майже три десятиліття розвитку інституції, яка стоїть на сторожі верховенства Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, формує національну конституційну традицію і зміцнює засади правової держави. Такий шлях був би неможливий без послідовної, самовідданої праці суддів Конституційного Суду України, які своєю щоденною діяльністю визначають напрями розвитку конституційного правосуддя, формують його доктрину і забезпечують сталість конституційного ладу.

Водночас успішна реалізація завдань Конституційного Суду України значною мірою залежить і від того, наскільки злагоджено організована його діяльність, зокрема від ефективності аналітичного, організаційного та інформаційного забезпечення, що відповідно до статті 44 Закону України «Про Конституційний Суд України» здійснює Секретаріат Суду. Ця функція Секретаріату Конституційного Суду України не є лише технічним чи адміністративним процесом. Зокрема, аналітичне забезпечення діяльності Конституційного Суду України має глибокий зміст, адже створює аналітичне підґрунтя для розгляду конституційних подань, конституційних звернень і конституційних скарг, сприяє повноті та всебічності їх аналізу, допомагає Суду у формуванні його юридичних позицій.

Практика діяльності Конституційного Суду України свідчить, що взаємодія між суддями та працівниками Секретаріату Суду, передусім його аналітичних підрозділів, має постійний і різноплановий характер. Так, на виконання доручень суддів-доповідачів у справах, наданих Секретаріату Суду згідно з пунктом 3 частини четвертої статті 59 Закону України «Про Конституційний Суд України», працівники відповідних підрозділів Секретаріату Суду аналізують конституційні подання, конституційні звернення та конституційні скарги,

готують науково-експертні висновки, інформаційні та аналітичні матеріали, здійснюють порівняльно-правові дослідження.

Формулюючи доручення, суддя-доповідач у справі може окреслити загальний напрям аналітичної роботи або визначити коло питань, які потребують дослідження, а також запропонувати певну структуру аналітичного документа. Такі орієнтири дають змогу працівникам Секретаріату Суду здійснювати глибокий юридичний і науковий аналіз, залучати та узагальнювати практику інших держав, міжнародних інституцій, пропонувати обґрунтовані аргументи та різні підходи до розуміння проблеми.

Цей процес завжди має характер професійного діалогу і часто вимагає узгодження підходів до аналізу, уточнення юридичних позицій. Але така взаємодія між суддями Конституційного Суду України і Секретаріатом Суду не є питанням формального погодження документів – вона відображає змістовну співпрацю, спрямовану на те, щоб аналітична підтримка максимально відповідала потребам конституційного провадження. Саме такий діалог сприяє формуванню спільного розуміння суті питання.

Примітно, що кожне звернення, яке надходить до Конституційного Суду України, є унікальним, а отже, вимагає індивідуального підходу. Як показує багаторічна практика діяльності аналітичних підрозділів Секретаріату Суду, в деяких випадках основну увагу слід приділити аналізу законодавства, в інших – теоретичним аспектам чи міжнародному досвіду. Буває й так, що питання є новим або малодослідженим, і тоді аналітична робота набуває пошукового характеру. Саме тому говорити про можливість створення єдиних стандартів аналітичних документів наразі доволі складно, адже суть аналітичної роботи полягає передусім у дотриманні методологічної послідовності, логічності викладу та об'єктивності підходів. Ретельність, аргументованість і всебічність аналізу – це ті ознаки, що надають аналітичним матеріалам справжньої практичної ваги.

Важливим чинником підвищення ефективності аналітичної діяльності є якісна комунікація між суддями Суду та Секретаріатом Суду. Практика доводить, що найбільш результативною є співпраця, коли завдання, акценти й очікування визначають ще на початковому етапі готування аналітичних матеріалів. Тож дієвим, на нашу думку, є формулювання у дорученнях конкретних питань, які потрібно дослідити під час аналізу того чи іншого звернення до Суду.

Крім цього, можливими варіантами взаємодії для оптимізації роботи над документом можуть стати короткі робочі зустрічі суддів-доповідачів або працівників їх патронатних служб із керівниками відповідних структурних підрозділів чи безпосередніми виконавцями, можливість уточнювати напрями дослідження у процесі роботи, узгоджувати бачення судді-доповідача щодо бажаного фокусу аналітичного огляду – йдеться чи про загальний «погляд

зі сторони» на юридичну проблему з наведенням відповідного законодавчого регулювання або судової практики щодо її вирішення, чи про пошук аргументів, що підтверджують або спростовують певну позицію.

Така комунікація сприятиме кращому розумінню потреб судді-доповідача, підвищенню якості аналітичних документів і, зрештою, створюватиме передумови для більш повного та об'єктивного розгляду справи Конституційним Судом України. При цьому слід мати на увазі, що саме позиція судді-доповідача задає аналітичний вектор роботи, тоді як остаточне оцінювання юридичних аргументів належить Конституційному Суду України як колегіальному органу.

Як керівник Секретаріату Конституційного Суду України хочу зауважити, що Секретаріат Суду виконує свою роботу, усвідомлюючи високу відповідальність перед Судом і перед державою. Завжди у центрі цієї роботи – повага до суддів Конституційного Суду України, до їх незалежності та до змісту рішень, які ухвалює Суд. Наше завдання в аспекті інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Суду – забезпечувати підготування достовірної та збалансованої аналітичної інформації, сприяти тому, щоб кожне рішення Конституційного Суду України спиралося на максимально повне знання юридичних, наукових і практичних аргументів, порівняльно-правовий аналіз із урахуванням провідних європейських та міжнародних практик.

Досвід спільної роботи переконує, що постійний професійний діалог між суддями та працівниками Секретаріату Суду, заснований на взаємній повазі та розумінні, є запорукою ефективного функціонування Конституційного Суду України. Секретаріат Суду готовий до такого діалогу, адже саме він надасть змогу поєднати глибокий суддівський досвід із практичними навичками та аналітичним потенціалом працівників Секретаріату Суду. І саме в такому поєднанні має формуватися суть конституційного судочинства – обґрунтовані, зважені рішення, які підтримуватимуть авторитет Конституції України та Конституційного Суду України.

Олег Заверуха

доктор юридичних наук,
суддя Восьмого апеляційного
адміністративного суду

Заборона політичних партій: обмеження чи необхідність?

Свобода об'єднання є одним із ключових елементів демократичного ладу та правової держави. Конституція України, а також міжнародні договори, гарантують право кожного на створення політичних партій і участь у їхній діяльності. Проте, як і будь-яке інше право, свобода об'єднання має свої межі – особливо в ситуації, коли сама демократія опиняється під загрозою.

У травні 2022 року, через низку політико-правових передумов та за наслідками ухвалення відповідних законодавчих змін, саме на суддів Восьмого апеляційного адміністративного суду (далі – Восьмий ААС), а в подальшому – на суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (далі – КАС ВС) лягла відповідальність за те, як забезпечити баланс між правами людини, з одного боку, і державним суверенітетом та національною безпекою – з іншого, як забезпечити дотримання принципу пропорційності тощо.

У своєму короткому виступі хочу звернути увагу на ті виклики, з якими зіштовхнулися судді адміністративної юрисдикції під час розгляду справ про заборону політичних партій, і з'ясувати значення цих судових рішень для правової системи як інструменту захисту демократії та конституційного ладу.

1.1. Впровадження спеціальної процесуальної моделі, а саме визначення Восьмого ААС єдиним судом першої інстанції для цієї категорії справ, зумовило необхідність вжиття відповідних заходів організаційного та правозастосовного характеру.

З одного боку, концентрація справ давала можливість уніфікувати підхід, створити стабільну практику та забезпечити процесуальну швидкість розгляду таких справ.

З іншого боку, з'явився ризик перевантаження суду, ризик інституційного тиску на одну юрисдикцію, що могла бути вразливою до зовнішніх загроз (йдеться про інформаційний тиск, загрозу провокацій задля дестабілізації роботи суду тощо). Завдяки спільним зусиллям суддів і працівників апарату ці ризики та виклики не вплинули на належне виконання судом своїх повноважень.

1.2. Правова новизна та відсутність усталеної практики

До 2022 року суди не мали досвіду системного аналізу політичної діяльності

через призму національної безпеки в умовах війни. Це вимагало:

- системної адаптації до нових завдань;
- ґрунтовного тлумачення норм Конституції та законів України у світлі міжнародного права.

1.3. Нестандартний характер доказової бази

На відміну від типових адміністративних спорів, у справах про заборону політичних партій суди мали справу з доказами, що:

- містили аналітичні матеріали Служби безпеки України, виступи в медіа, публікації в соціальних мережах, відеозаписи, статті;
- мали оціночний або непрямий характер, що ускладнювало їх кваліфікацію з точки зору стандартів доказування;
- часто вимагали інтерпретації намірів та ідеологічної позиції, що мало ризик суб'єктивізму.

1.4. Відповідальність за баланс між правами людини і нацбезпекою

Суди фактично формували український прецедент щодо того, в яких межах можна обмежувати свободу об'єднань у воєнний час.

У цьому контексті слід зауважити, що в період з 2022 по 2024 роки суд активно застосовував міжнародні стандарти під час розгляду справ про заборону політичних партій, зокрема, враховував положення статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини.

Суд оцінював, чи є діяльність партій загрозою національній безпеці, чи є обмеження пропорційними та необхідними для досягнення легітимних цілей.

Суд визначав, чи є обмеження діяльності партій пропорційними та необхідними для захисту національної безпеки та громадського порядку, враховуючи контекст воєнного стану.

Отже, міжнародно-правові акти та практика Європейського суду з прав людини значною мірою вплинули на формування судової практики в Україні щодо заборони політичних партій, забезпечуючи дотримання прав людини та демократичних принципів у складних умовах воєнного стану.

Восьмий ААС та КАС ВС продемонстрували здатність ефективно працювати в умовах війни, правову адаптивність, поміркованість у тлумаченні норм і вміння захищати державність, не виходячи за межі правової держави.

Успішна реалізація цих функцій підтвердила, що судова система України здатна бути стрижнем демократії навіть в умовах екзистенційної загрози.

Правові висновки за наслідками вирішення справ про заборону політичних партій: ключові акценти

1. Політична партія – це не лише формальна структура, а й ідеологічний суб'єкт. Якщо її фактична діяльність суперечить Конституції України, навіть за відсутності прямих закликів у програмі, – вона може бути заборонена.

2. Захист демократії виправдовує обмеження окремих прав, якщо партія сприяє агресору, підриває суверенітет України або легітимізує окупацію.

3. Свобода об'єднань не є абсолютною. Її обмеження є правомірними, якщо вони:

- здійснені відповідно до закону;
- мають легітимну мету;
- є необхідними в демократичному суспільстві.

4. Процесуальні гарантії не були скасовані навіть у період воєнного стану. Це підтверджує, що обмеження прав здійснювались із дотриманням принципу верховенства права.

5. Формується український прецедент захисту демократії через суд, що важливо як для національної, так і для європейської правової інтеграції України.

Висновки

Досліджена практика застосування судами чинного законодавства щодо заборони політичних партій в Україні в умовах воєнного стану свідчить про достатність чіткої, нормативно обґрунтованої та водночас гнучкої правової бази, яка дає змогу державі ефективно реагувати на політичні загрози, не порушуючи принципи верховенства права та демократії.

Конституція України, спеціальні закони та міжнародні договори, зокрема Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, створюють узгоджену правову основу для обмеження діяльності партій, що посягають на суверенітет, територіальну цілісність або демократичний устрій держави.

Реалізація таких обмежень відбувається лише в судовому порядку, що забезпечує дотримання правових гарантій і недопущення зловживань.

У свою чергу, судова практика, що склалась у 2022–2024 роках, демонструє зважений та комплексний підхід до оцінки діяльності політичних партій. Як впливає зі змісту досліджених судових рішень про заборону політичних партій, суди брали до уваги не лише формальні програмні документи, а й фактичну поведінку юридичних осіб, публічні заяви, позицію їхніх лідерів та дії представників, які підтримували або виправдовували збройну агресію російської федерації.

Судові рішення про заборону політичних партій, ухвалені в період воєнного стану, стали переконливим прикладом того, як інститути демократичної держави можуть діяти в умовах надзвичайної загрози, не втрачаючи зв'язку із правовими принципами.

Володимир КАМПО

кандидат юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України у відставці,
заслужений юрист України

Радим ГУБАНЬ

доктор юридичних наук
працівник Апарату Верховної Ради України

Історичні витоки української демократії та сучасність (діалоговий дискурс)

Загальні зауваження. Від часів заснування античних міст-держав в Українському Причорномор'ї в VI–IV столітті до н.е. та виникнення давньоукраїнської держави Київської Русі в IX столітті н.е., інших державних спільнот, які до середини XVIII століття існували на історичній території сучасної України: Русинське королівство (Галицько-Волинське князівство), Велике князівство Литовське і Русинське, Річ Посполита (Польсько-Литовська-Русинська держава), козацький Гетьманат і Кримський ханат – творили моделі властивої їм демократії, що так чи інакше мають значення для історичної культури та політики сучасної України.

Особливо з урахуванням широкомасштабної російсько-української війни, що до певної міри є прямим наслідком суспільно-політичної та ідеологічної боротьби двох концепцій історії України: інтеграційно-російської та визвольно-української [1]. Інтеграційно-рашистська концепція України в поглядах диктатора путіна сьогодні означає остаточне вирішення «українського питання», тобто знищення її як держави та нації. Колись нацист Адольф Гітлер також хотів вирішити «єврейське питання», але історія розпорядилась по-іншому й вирішила «нацистське питання». Нині ж на черзі стоїть подолання «рашистського питання» як складової визвольно-української та європейської концепції миру.

Зазначений історичний період формування витоків української демократії був часом доконституційної державності в Європі, а відтак і на українських землях. Тобто коли їх державні утворення спирались не на писані конституції, як зараз, а на неписані та некодифіковані основні закони, що ввібрали в себе численні правові джерела: закони самоврядних народних зборів античних міст-держав, акти королівської/князівської влади, рішення дорадчих/станово-представницьких/станових органів, філософські та релігійні трактати, акти прямої демократії, судові рішення, а також міжнародні угоди. Кожне із цих

джерел неписаного основного закону фактично діяло нібито само по собі, тобто без чіткого зв'язку та узгодження з іншими, але насправді він був достатньо живим організмом, який залежно від обставин постійно змінювався.

У цьому дещо сумбурному симбіозі джерел основних законів доконституційних державних утворень в Україні закріплювався політико-правовий статус монархів, їх дорадчих органів, станових представництв, органів прямої демократії, судової та виконавчої влади, територіального врядування, прав та обов'язків підданих тощо. Статус останніх нерідко визначався кримінальним законодавством, яке було одночасно й складовим основних законів, оскільки характеризувало не тільки склад злочинів та покарання за них, а й особливості правового статусу осіб залежно від їх походження, майнового і соціального стану.

Дещо по-іншому виглядали неписані конституції в античних містах-державках Українського Причорномор'я. Такими були їхні закони самоврядних народних зборів, що базувались на принципі колективізму, за яким інтереси полісу мали більшу вагу, ніж інтереси громадян-рабовласників тощо. Цей різновид доконституційної демократії існував поряд із чіткими рамками особистої свободи у межах законів. Забезпечення виконання і контроль за дотриманням неписаних конституцій у містах-державках Українського Причорномор'я зосереджувались у руках зазначених зборів.

Норми неписаних конституцій в українських державних утвореннях, крім міст-держав Причорномор'я, були достатньо розмиті й могли суперечити одні одним; вони містили чимало прогалин тощо. Контроль за їх дотриманням, як і вирішення спорів на їх основі, були зосереджені в руках монархів, їх дорадчих і станово-представницьких органів тощо. Зазначені норми не були забезпечені чітким правовим режимом їх виконання та відповідальності, а тому політична воля та власний розсуд державців, які виконували ці функції, мали надзвичайно важливе значення.

Проте сам факт існування неписаних основних законів на ранніх етапах становлення української державності мав важливе політико-правове значення і був одним з її атрибутів. Ця державність була заснована на уявленнях про публічне врядування як про право верховної влади – монархів чи самоврядних народних зборів – здійснювати законодавче регулювання, формувати виконавчі структури та забезпечувати судівництво, в одних випадках – стосовно своїх васалів і підданих, а в причорноморських містах-державках – стосовно їх громадян-рабовласників.

Інакше кажучи, доконституційна державність – це така її форма, коли державна влада ще не знає чітких правових обмежень, крім як під дією політичного тиску (віче, станово-представницького органу або іноземних держав чи озброєного народу). Відомо, що наступними після неписаних основних

законів в історії конституціоналізму стали писані конституції нового часу – США 1787 року, Польщі та Франції 1791 року та інші, що містили норми, які передбачали чіткі обмеження органів державної влади в інтересах громадян. Старі неписані конституції в європейських країнах не збереглись, крім як у Великій Британії, де така конституція містить правові норми, починаючи з Великої хартії вольностей 1215 року. Разом з тим сучасні писані конституції з часом обростають неписаними положеннями, що складають фактичні конституції, а відтак вченим все важче встановити різницю між їх формальними текстами і фактичною реальністю.

Демократія в умовах доконституційної державності в Україні фактично означала, що вона забезпечує функціонування державної влади, але її форми в історичному розрізі були різні: антична (полісна), вічова, станова-представницька та станова демократія, кожна з яких мала свої особливості та механізми. Ключовим рушієм всіх форм демократії був панівний політичний клас: королі/князі/архонти, рабовласницька/феодальна знать, шляхта, вищі церковні чини, багаті купці, ремісники і селяни. Полісна демократія в античних містах-державх українського Причорномор'я віддавала перевагу вільним чоловікам-рабовласникам, батьки яких були їх громадянами.

Станово-представницька демократія у Великому князівстві Литовському і Русинському стала вищою її формою за часів доконституційної державності в Україні, оскільки поширювалась на широке коло суб'єктів політико-правового життя. Станова демократія в козацькому Гетьманаті та Кримському ханаті, навпроти, була представлена переважно однією соціальною групою – відповідно козаками та мурзами-беями.

Отже, доконституційна демократія на історичній території України мала різні форми, як і рушійні сили, які відрізнялися між собою. Проте разом всі ці форми становлять історичні витoki української демократії, що згодом була деформована в імперський період XIX–XX століття та по-справжньому почала розвиватись у часи незалежності України, тобто після проголошення Акта про її незалежність у 1991 році.

Із конституційно-правової точки зору, історичні витoki української демократії у доконституційний період можна розділити на чотири етапи та їх підвиди: а) *полісна демократія* (грецькі міста-держави українського Причорномор'я; б) *вічова демократія*: 1) Київська Русь-Україна; 2) Русинське королівство (Галицько-Волинське князівство); в) *станово-представницька демократія*: 1) Велике князівство Литовське і Русинське; 2) Річ Посполита; г) *станова демократія*: 1) козацький Гетьманат; 2) Кримський ханат. Усі форми демократії у зазначених державних утвореннях об'єднує те, що вони були доконституційними, тобто функціонували без чітких конституційно-правових норм і процедур. Вони

здійснювались переважно на політичних засадах при збереженні певних формальностей, які часто мали символічний характер.

Українські автори, які вивчають історію України та її державу і право, здебільшого погоджуються із включенням античної державності Причорномор'я до української історії, і в цьому немає нічого дивного. Згадка про рабство й понині закріплена в Конституції США, хоча воно було скасоване у 1865 році. Складніше питання про включення до історії України державності Кримського ханства, коли в одних випадках вчені випускають його з поля зору, тобто допускають наукову прогалину¹, а в інших – наукову помилку².

І все це не випадково: як у науковій спільноті, так і в суспільстві до кінця не усвідомлена теза про те, що Крим – це невід'ємна частина України. Путінська росія категорично заперечує цю тезу, забуваючи, що корінним народом Криму є кримські татари, а не росіяни, як вони стверджують. Відтак, історія кримсько-татарської державності є складовою загальноукраїнської історії, а вже потім європейської та світової. Ця державність також виступає одним із законних історичних витоків української демократії, й це треба усвідомлювати.

Крім цього, слід мати на увазі, що до часів заснування античних міст-держав в українському Причорномор'ї в VI–IV столітті до н.е. та до створення давньоукраїнської держави Київської Русі у IX столітті н.е., а також під час їх функціонування та інших державних утворень на території нинішньої України проживали численні племена, які створювали свої союзи як своєрідні державні утворення. Ці племена мали свій суспільний устрій, заснований на племінній демократії, звичаях та угодах. Їх культура демократії увійшла в історико-політичну скарбницю України та є предметом наукового вивчення [4].

Племінні держави на території України впливали на формування української культури та державності: кімерійці, скіфи, сармати, половці та інші. Їх діалогова культура перегукувалась із відповідними явищами розвитку міст-держав українського Причорномор'я, еліти Київської Русі-України та Русинського королівства, Великого князівства Литовського і Русинського. Не просто скіфські баби в українських степах мають бути пам'ятниками цим народам, а сучасні твори архітектурного мистецтва мають говорити про їх історію та культуру в усіх регіонах України, де вони жили та будували свою цивілізацію.

Історична доля недержавних народів певною мірою зависла також над українцями, коли наприкінці XVIII століття вони втратили національну державність, і колоніальні держави, насамперед Австрія, Угорщина та росія, робили все, щоб їх перетворити у бездержавний народ, яким вони фактично

1 Про Кримський ханат немає у праці [2].

2 Так, дисертація О. Мавріної про Кримський ханат XV століття чомусь написана у межах спеціальності не історії України, а всесвітньої історії [3].

були, але не психологічно, аж до Першої світової війни та Української революції 1917–1921 років. Українці довго боролись за статус державної нації, починаючи з середини XIX століття й аж до проголошення незалежності України в 1991 році. При цьому СРСР, з якого вийшла Україна, як імперія тільки формально припинив своє існування, але фактично це була російська імперія, яку нинішня РФ намагається відновити в межах СРСР-2.

Коли в путінській росії, яка сповідує антизахідницькі доктрини і концепції, зрозуміли, що Україна не на словах, а насправді рухається в бік Європи, то, як відомо, вирішили покласти край її політичному існуванню як держави та нації. Спочатку в 2014 році була спецоперація, а потім у 2022 році проти України розпочалась велика екзистенційна війна на виживання, що, на думку російського диктатора путіна, може бути припинена тільки в разі її капітуляції перед РФ.

За підтримки європейських країн Україна чинить належний опір рашистським загарбникам, які готові воювати як у часи Середньовіччя – хоч 30 років, щоб тільки перемогти, але цього точно не буде найближчим часом. Історія вчить диктаторів: не копай яму іншим, бо сам можеш у ній опинитися. Проте ця наука – не для путінської росії, в якій панує самовпевненість воєнної сили та фанатична віра у всемогутність «русского мира», тобто російського імперського фашизму.

За зазначених обставин вивчення історичних витоків української демократії, на наш погляд, потрібно підтвердити, що Україна була національною державою чи частиною міждержавної унії цілих дев'ять століть – з IX до кінця XVIII століття! Це по-перше. А по-друге, Україна історично заклала ідеї демократії у генетичний код нації, який і сьогодні є дієвим. По-третє, ще в ті далекі століття за час співжиття з європейськими народами вона зробила європейський вибір. І те, що у XVII–XVIII столітті Україна не зберегла свою державність і була окупована авторитарною Московією, стало уроком для наступних поколінь українців, які психологічно від свого історичного вибору ніколи не відмовлялися. І завше в доконституційній історії української державності та демократії були присутні публічні діалоги як складова політико-правових процесів і подій, що тоді відбувалися.

Вступ до загальної діалогії. Діалогія – це наука про діалоговий метод, є частиною діалектики. Цей метод історично виникнув у давньогрецькій філософії як спосіб пізнання істини через раціональну дискусію, коли стикаються протилежні думки, а результат досягається шляхом обміну аргументами та у взаємоповазі між партнерами. Його засновником вважається давньогрецький філософ Сократ (469–399 роки до н.е.), який розумів його як метод пошуку істини, що дозволяє уточнювати поняття шляхом зіставлення часом протилежних поглядів.

Ключовими аспектами діалогового методу у давній Греції, яким користувалися також відомі філософи – Аристотель (384–322 роки до н.е.), Демокріт (460–370 роки до н.е.), Платон (427–347 роки до н.е.) та інші, були рівність і взаємоповага учасників діалогу, розвиток понять у процесі діалогу, а також внутрішній діалог, коли дослідник із власних позицій абстрактно взаємодіє з іншими точками зору та поглядами³. Деякі з цих філософів на основі діалогового методу писали цілі книги, як, наприклад, Платон, якому належать твори «Держава», «Закони» та інші.

Діалоговий метод є одним із елементів діалектики, що вивчає універсальні закони розвитку, руху та пізнання й може слугувати основою для вирішення фундаментальних питань будь-якої галузі науки чи практики. Чи потрібен і наскільки можливий діалоговий метод пізнання в сучасній конституційній історії, теорії та практиці? Очевидно, що він важливий, і його застосування відрізняється від того, як його використовували у Давній Греції. Діалоговий метод нині більш пристосований, наприклад, до потреб сучасної конституційної науки через зіставлення різних наукових точок зору на ті чи інші теоретичні або практичні проблеми конституційного життя.

Звичайно, що в ширшому плані в суспільстві існує необмежене поле для різного роду діалогів, наприклад, між філософською теорією і практикою, між різними гуманітарними науками та їх школами, між владою та опозицією в демократичних країнах тощо. Діалоговий метод у теорії та практиці цих країн досить ефективний, оскільки стимулює розвиток ідей, доктрин і практик. Проте нерідко суспільні протиріччя не вирішуються через діалог, і може настати протистояння сторін, і тоді вихід намагаються шукати не задля істини, а для досягнення певного компромісу, на який вони погоджуються.

Компроміс завжди завершується взаємними поступками сторін, а якщо цього немає, тоді одна з них буде намагатися поставити іншій стороні ультиматум, й тоді будь-які діалоги та компроміси скасовуються. Ультиматум може бути загорнутий у форму компромісу, але від цього він не перестає бути ультиматумом. Компроміси як наслідок діалогового підходу до питань спору чи суперечки можуть діяти тривалий час. Так, створення ООН було компромісом між демократичним Заходом та тоталітарним СРСР. Ця організація діє з 1945 року до наших днів, хоча до неї маємо багато претензій. Про компроміс кажуть: краще поганий мир, ніж війна без кінця.

3 Твори давньогрецьких філософів Демокріта, Сократа, Платона та Аристотеля українською мовою доступні в перекладах та у вигляді наукових видань, які висвітлюють їхні ідеї про атоми (Демокріт), етику та самопізнання (Сократ), ідеалізм та теорію ідей (Платон), логіку та політику (Аристотель).

Відомо, що ультиматум підміняє діалог монологом, тобто однобічним висловлюванням, а якщо розглядати це як метод, то мова може йти про метафізику (ірраціональне мислення), що протиставляється діалектиці (раціональному мислення). Таке протиставлення діалогу та монологу можна спостерігати у спробах США започаткувати мирні перемовини між РФ та Україною. Київ постійно пропонує розпочати діалог-перемовини, тоді як Москва стоїть за перемовини на ірраціональних, метафізичних умовах ультиматуму. Протилежність монологу та діалогу також проявляється у діалектичній тріаді, коли тезі протистоїть анти-теза, що має завершуватися синтезом.

Однак якщо одна сторона діалогу мислить ірраціонально і вона сильніша, а інша раціонально, але є слабшою, тоді синтез може бути шкідливим для слабшої сторони спору. Так, США пробують вивести синтез між російською ірраціональною тезою-монологом та українською раціональною антитезою-діалогом, але поки що це не вдається. Москву не цікавить істина, а тільки свої імперські інтереси, тоді як для Києва важлива справедливість та захист національних інтересів. Отже, діалоговий метод має свої межі як у політиці, а відтак і в міжнародному праві та в інших сферах суспільного життя.

Що дуже важливо – діалоговий метод заперечує метафізику як філософію, що визнає тільки рух по колу. Зі свого боку, метафізика відхиляє діалектичний діалоговий метод, який на відміну від неї допускає перехід явищ і процесів від кількісних показників до якісних та відхиляє виключно кількісне розуміння розвитку. Метафізика відхиляє саморозвиток, ототожнює пізнання та дійсність (все дійсне – розумне), абсолютизує окремі форми та етапи пізнавального процесу, а її різновидами є еkleктика і софістика. Іншими словами, метафізика за визначенням є хибним, неповноцінним методом, недодіалектикою.

Якщо сторони у своєму спорі вдаються до метафізики, то завжди перемагає та, яка оперує більшими кількісними показниками. Тому метафізик-путін в основу мирних перемовин ставить кількісні виміри, а діалектик-Зеленський – якісні показники, тому в них існує повна несумісність: російський диктатор не хоче стати на шлях діалектичного підходу до питань переговорів між РФ та Україною, а український президент не бажає бути метафізиком, бо це була б програтна позиція. Натомість діалектика за визначенням є «правильним» методом, позбавленим згаданих хиб метафізики, й тому особа-діалектик у спорі завжди має переваги над особою-метафізиком.

На практиці політики-метафізики почувають себе досить впевнено, коли спираються на консервативні та ультраконсервативні кола, яких часто не хвилює питання істини, переходу кількості в якість тощо, а тільки інтересів. Оскільки диктатор-метафізик путін спирається на консервативні та ультраконсервативні прошарки російського населення, то його на мирних перемовинах цікавить

тільки питання інтересів, тобто грошей, вигод, які він може отримати від миру на умовах ультиматуму. Російський диктатор не думає про репарації для України, яка зазнала реальної агресії з його боку, а він вимагає, щоб Україна капітулювала та йому платила репарації, а якщо ні, то він її всю завоює та компенсує свої збитки.

Президент США Д. Трамп до певної міри з розумінням ставиться до інтересів загарбницької політики РФ (у політиці можливе все), але він не може віддати Україну на повне розтерзання рашистам, бо американці-виборці у більшості стоять на позиціях підтримки українців, а попереду – проміжні вибори до Конгресу США у листопаді 2026 році. Між американським ультраконсерватором Трампом та російським неофашистом путіним завжди буде різниця, що не дозволить їм об'єднатися проти України, а тому президенту США треба віддавати належне.

Для метафізики характерна вертикаль у будь-якому вигляді, одностороння передача інформації, відсутність належних аргументів у спорі, неповага до інших його учасників (правий той, у кого більше прав), розмивання понять і категорій у процесі дискусій, несприйняття інших поглядів і точок зору. І саме тому в публічному спорі діалектика (надає перевагу горизонтальним підходам) завжди перемагає метафізику (з її вертикальним стрімом), інтелектуальна сила – фізичну, пастух Давид – воїна Голіафа.

Тому диктатор-метафізик путін боїться публічно обговорювати питання миру в російсько-українській війні з Президентом-діалектиком В. Зеленським. І це настільки очевидно, що навіть видно неозброєним оком. Що тільки не вигадує російський диктатор, щоб із ним не зустрічатись: і про нелегітимність глави Української держави, і спроба його запросити на перемовини до Москви тощо. Оскільки президент США Д. Трамп наполягає на проведенні виборів в Україні, диктатор путін шукає варіанти того, як би проштовхнути зручну для нього кандидатуру, навіть із патріотичного табору.

Діалоговий метод є особливо успішним у судовій конституційній практиці, коли судді конституційної юрисдикції, розглядаючи ту чи іншу справу, обговорюють її матеріали, висловлюють свої думки щодо предмета дискусії тощо. У результаті їхніх діалогів уточнюються правові поняття, формуються одні та відхиляються інші судові доктрини та багато іншого. Можна сказати, що весь судовий конституційний процес – це один великий мегадіалог, результатом якого є відповідне судове рішення. Чи є діалог гарантією від судових помилок чи прогалин у рішеннях конституційної юрисдикції? Здебільшого так, але він не може виключати ні помилок, ні прогалин у судових рішеннях абсолютно через недосконалість системи конституційної юстиції, самих суддів як фахівців і людей та деяких інших факторів.

У конституційній сфері діалоговий метод потрібен не тільки для сфери конституційної юстиції, хоч тут він має особливо важливе значення. Цей метод

важливий для становлення всієї системи конституційної демократії в Україні, що ґрунтується на верховенстві демократичної Конституції, яка закріплює принципи народовладдя, поділу влади та правової держави. Війна путінської росії проти України пригальмувала цей процес, але вона його не скасувала. У повоєнний час ці принципи будуть розвиватися через демократичні вибори, реформи децентралізації та розвиток місцевої демократії. Таким чином, це буде не просто демократія, а така її форма, що діятиме на підставі та в чітких конституційних межах, забезпечуючи стабільність, верховенство права і захист прав кожного українця.

Після проголошення незалежності України в 1991 році настав час для глибокого розуміння витоків української демократії, форм та ролі діалогового методу в її реалізації. Проте комплексних робіт із висвітлення процесу становлення (витоків) демократії в Україні небагато [5], тоді як більшість із них присвячені окремим її інститутам та механізмам [6]. Краща справа з роботами про сучасний стан демократії в Україні [7–8], але без глибокого розуміння її витоків – це вже неповна наукова картина.

Тим більше, що зазначені книги та інші публікації авторів не враховують таку важливу для вітчизняної демократії проблему, як національна ідентичність українців, без вирішення якої державу чекає не європейська, а скоріше – латиноамериканська модель державного врядування. І тут пошуки витоків української демократії та шляхів її трансформації в європейську модель конституційної демократії потребують активного застосування діалогового методу, дискусій, оскільки більшість наукових і практичних питань з окресленої тематики залишаються відкритими.

У сучасній Україні конституційна демократія виступає головною спільною європейською цінністю – поряд з іншими цінностями: верховенством права, гідністю та правами людини. Європейські цінності закріплені в Конституції України, і тому їх легітимність не викликає сумнівів. Звертаємо увагу: конституційна демократія є саме головною цінністю, бо всі інші з них є фактично похідними від неї та залежать від її функціонування, трансформації чи скасування. Інакше кажучи, якою є демократія, такими є стан прав людини та верховенства права у державі. Проте чи зможе Україна прийти до конституційної демократії – відповідь на це питання залежить, у тому числі, й від нашого розуміння витоків української демократії взагалі.

Антична демократія міст-держав українського Причорномор'я та їх діалогова культура. Коли люди помирають, то вони залишають свій спадок або родичам і близьким, або суспільству, або ще комусь. З античною демократією міст-держав українського Причорномор'я саме так і вийшло: з відмиранням їхня демократична система стала органічною спадщиною, з одного боку –

Греції, а з другого боку – України. Проте в жодному разі не путінської росії, яка терпіти не може демократію. Крім того, вона намагається незаконно присвоїти українську духовну спадщину міст-держав Причорномор'я, яка оголошена ЮНЕСКО світовим надбанням, а також вихолощує все їй чуже, насамперед українське, й нав'язує своє – імперське, російське [9].

Міста-держави українського Причорномор'я проіснували з VII–VI століття до н. е. (Ольвія, Пантікапей, Херсонес тощо), а занепад більшості з них розпочався у **IV столітті до н. е.** Хоча окремі, як місто-держава Херсонес, дожили до Візантійської доби (330–1453 роки). До речі, у Херсонесі (Корсуні) хрестився київський князь Володимир Великий у 988 році, що стало ключовою подією перед хрещенням усієї Київської Руси-України у цьому році. Зазначені міста-держави зіграли свою роль у духовному зближенні українського народу з еллінським світом і давньоримською Візантією, з якою у IX–X столітті київські князі підписували торгівельні та інші угоди, мали міждержавні та родинні стосунки.

Загальна історія демократії на території України починається саме з античної епохи у причорноморських містах-державах, і це загальна думка українських вчених [10, с. 53–54]. Такою була перша світова цивілізація в Європі, де розвивалась діалогова демократія в поєднанні з різними формами правління (монархією, аристократією тощо). Антична демократія як система державного правління базувалась на ідеї прямого народовладдя та верховенства закону, тобто за активної участі громадян-рабовласників цих міст-держав, які добре володіли діалоговою культурою, що її поширювала антична грецька філософія.

Ця культура базувалась на грецьких демократичних і аристократичних моделях державного врядування, де самоврядні Народні збори (Екклесія) та Рада (Буле) – виконавчий орган – відігравали ключову роль у прийнятті рішень. А публічні дискусії на агорі, тобто на міській площі, що слугувала центром громадського життя, місцем для Народних зборів, дебатів, виборів та судових процесів, сприяли розвитку демократії та громадянського суспільства.

Правда, у політичному житті міст-держав брали участь лише вільні громадяни-чоловіки, а права жінок, рабів та іноземців ігнорували. Їх діалогова культура поєднувала елліністичні політичні традиції з місцевими плеємінними звичаями (скіфів, сарматів, таврів тощо). Греки-колоністи тісно взаємодіяли з цими племенами, формуючи складну етнокультурну карту регіону, що з часом став і залишається українським.

Вічова демократія Київської Руси-України та її діалогова культура.

Із формуванням у IX столітті цієї ранньофеодальної держави в ній утверджується вічова демократія [10, с. 296–297, 510–511], яка була заснована у містах – Києві,

Чернігові, **Переяславі, Вишгороді, Каневі** та інших, а також у селах. Цю демократію утворювала система народних зборів (віче) у містах, які відігравали значну роль у вирішенні найважливіших політичних питань (війни/миру, вибору/зміщення князів, управління землями тощо). Віче виступало як інститут прямої демократії та контролю над князівською владою, що підтверджує наявність демократичних елементів врядування, незважаючи на загальну вертикаль феодальної системи.

Суттєвим елементом політичної культури тогочасного русинського (українського) суспільства була участь громадян («люде») у віче, яке, хоч і не могло здійснювати власну політику, видавати закони, суттєво впливало на рішення князівської влади щодо військових походів, престолонаслідування, розподілу посад. А головне – воно започаткувало демократичні, республіканські традиції в державі. Бувало, що народне віче позбавляло князя влади, самостійно запроваджувало норми співжиття й обирало керівника держави.

Центром державної влади в Київській Русі-Україні був великий київський князь із династії Рюриковичів, якому належала вища законодавча, судова, військова та адміністративна влада в державі. Його законодавчі повноваження полягали у виданні уставів, судних грамот, укладанні міжнародних угод, у кодифікації норм права. Князь очолював судову систему, і його суд був вищою судовою та апеляційною інстанцією. Як адміністратор він встановлював адміністративний поділ, призначав адміністраторів (посадників, воєвод, удільних князів). Силовою структурою князя було військо – дружина та військові округи на чолі з воєводами. У своєму розпорядженні князь мав численний апарат урядовців як у центрі (він називався княж-двір – тіуни, мечники, ябедники, огнищани, під'їзні тощо), так і на місцях [11].

За формою правління Київська Русь-Україна була спадковою монархією з елементами виборності: влада переходила від великого київського князя до його старшого сина, але були випадки, коли віче могло звільнити князя з посади та обрати нового. До речі, Русь-Україна була децентралізованою, а не федеративною державою, як дехто вважає. Кожна із давньоукраїнських земель відігравала відносно самостійну роль у її функціонуванні, але влада великого київського князя була найголовнішою в державі.

Особливості політичної історії держави знайшли відображення в політичній культурі давньоукраїнського народу і виявляються, по-перше, в живучості ідей децентралізації влади, на відміну від росіян, які виховані на ідеї жорсткої централізації влади; по-друге, в демократичності форм відносин між народом і владою князя, якого можна було навіть усунути від влади (народний імпічмент); по-третє, високий рівень дієздатності еліти щодо

захисту своєї землі та народу від чужоземних нападників тощо. Відсутність єдиної політичної стратегії розвитку Київської-Руси-України, перегини децентралізації та, як наслідок, князівські міжособиці ослабляли її політично й привели у XIII столітті до поразки від монголо-татарських завойовників.

Дорадчим органом при великому київському князі була боярська рада з найближчого військового та політичного оточення князя й регіональної знаті. Державні ідеологічні функції виконувала як держава, так і православна християнська церква з її поділом на єпархії на чолі з єпископами та парафії, які очолювали священики. Саме ця церква, заснована князем Володимиром Великим, мала вирішальний вплив на формування і розвиток політичної та діалогової культури держави. Християнство розширило можливості цивілізованої взаємодії та спілкування Руси-України з Центральною і Західною Європою, дало змогу долучитись до надбань світової культури.

Традиційно давньоукраїнські князі прислухалися до порад і настанов церкви, вели з нею діалоги, визнавали за нею авторитет совісті. Церква могла вимагати від представників княжої влади підкорення певним моральним засадам не лише в особистому, а й у політичному житті: вірності договорам, миролюбності, справедливості. Такі відносини між церквою і державою позитивно впливали на формування політичної культури всього давньоукраїнського народу. Найменшою адміністративною одиницею Київської Русі була община – верв на чолі з вервним старостою. Верви об'єднувалися в повіти, волості та погости на чолі з тіунами, уділи та землі – з князями з династії Рюриковичів. Місцевими адміністраторами виступали призначені князем десятицькі, соцькі, тисяцькі, тіуни, мечники, воєводи, вірники, ябедники та посадники [11].

Методи політичного діалогу широко використовувались у роботі народних віче, у взаєминах між князем та вічем тощо. Вічова демократія походила від племінних зборів у полян та інших племен південно-західних слов'ян. Проте з політичної точки зору вони були більш високим рівнем дієвості, адже виконували державні функції. Під час князівської роздробленості віче у містах ставало особливо важливим елементом політичного життя, а князівські з'їзди (як Вишгородський з'їзд 1072 року) – масштабними, діалоговими формами колективного управління.

Загалом діалогова культура Київської Русі базувалася на синкретизмі державних і народних традицій, з одного боку, та християнських (візантійських) впливів, з другого боку. У політико-правовій сфері вона також виявлялась у способах і методах ведення політичного процесу на засіданнях боярської ради та народного віча, у рівні поваги та довіри до виступів їх учасників. Твори на зразок «Повісті минулих літ» (кінець XI – початок XII століття) містять діалоги, оповіді, повчання, відображаючи як історичні, так і філософські розмови.

Так само подібні діалоги відображені у літописних оповіданнях та публіцистиці, наприклад, «Слові про Закон та Благодать» (бл. 1037–1050 роки) Київського митрополита Іларіона (бл. 990–1054/1055 роки). Тому діалогова культура Київської Русі-України, поєднуючи демократичні вікові традиції з християнством, усні та письмові форми спілкування, збагачувала культурне життя суспільства і держави. Тому порівняно високий рівень культурного розвитку давньоукраїнського суспільства вказував на те, що воно нічим не поступається західним сусідам. Так, Іларіон вважав, що завдяки християнству на Русі-Україні київський князь є рівним главам європейських держав.

Вічова демократія Русинського королівства та його діалогова культура.

Після монголо-татарського нашествия у XIII столітті на Київську Русь центр українського державотворення перемістився на Захід – у Галицько-Волинське князівство / Русинське королівство. Останнє було середньовічною державою у Центральній-Східній Європі, що існувала в 1199–1349 роках. Внаслідок мудрої державної політики князь Данило Галицький (1201–1264 роки) зберіг своє князівство від знищення монголо-татарами, а у 1245 році зумів зупинити агресію угорців, розгромивши їх під Ярославом [12].

Князь Данило став королем русинів-українців 7 жовтня 1253 року, коли був коронований у місті Дорогочині (нині Польща) посланцем Папи Римського. Він отримав королівську корону і титул, що підтверджував його рівність з іншими європейськими монархами. Таким чином, припущення митрополита Іларіона щодо рівності київських і західних монархів збулося в практиці Русинського королівства.

Русинський король правив разом із боярською радою, яка була постійним органом влади. На основі діалогів короля з боярами формувалась внутрішня та зовнішня політика. Сама рада складалася із «старших» (великих) бояр, які володіли великими батьківськими земельними наділами і фактично керували державою, особливо в XIV столітті, коли королівський родовід став занепадати. Іншими органами демократії були віче, тобто народні збори (міські та сільські), що вирішували важливі суспільні питання.

З часом боярська рада стала виконувати частину функцій, що раніше належали до компетенції віча, а відтак його роль у часи Русинського королівства поступово зменшувалася порівняно з вічовою демократією за часів Київської Русі-України. Міське населення і духовенство мало вільний статус, але віче втрачало свою роль, тому що князь до нього рідше звертався, віддаючи перевагу боярській раді, де шляхом діалогів можна було швидше прийти до того чи іншого рішення.

У Русинському королівстві для міст було запроваджено магдебурзьке право, яке почало діяти з XIV століття. Воно з'явилося завдяки німецьким колоністам,

запрошеним королем Данилом для розвитку міст королівства. Це право надавало містам самоврядування (війтівство, виборні органи), звільняючи їх від влади феодалів і запроваджуючи автономні судово-адміністративні інституції. У самоврядних містах національні меншини мали своїх війтів, наприклад, вірмени у Львові.

Очевидно, що магдебургське право розширювало сферу та роль діалогових відносин у вирішенні суспільних питань. Першими це право отримали міста Сянок (1339 рік) – нині в Польщі та Львів (1356 рік). Локальна демократія давньоукраїнських міст вже у наступні століття, коли вони стали частиною Великого князівства Литовського і Русинського (починаючи з 1340 року), набула значного поширення. Це означало поглиблення демократичних засад у розвитку давньоукраїнського суспільства.

Діалогова культура Русинського королівства, хоч і не описана окремими трактатами, проявлялася через взаємодію королівської влади, боярства та міського населення. Вона була збагачена візантійськими та західноєвропейськими впливами, що відображалось у розвитку мистецтва (ікони, мініатюри), ремесел, а також у літописанні та дипломатичних контактах, формуючи складний культурний діалог, що виявився у високому цивілізаційному рівні міського життя та унікальних художніх традиціях.

Постійний діалог і конфлікти між королівською владою та боярством за вплив і землі були рушійною силою політичного життя Русинського королівства та відображались у літописах, як-от «Іпатіївський літопис» (1420-ті роки). Місцеві літописці, як, наприклад, автор «Волинського літописця» – головної історичної пам'ятки королівства та інші – вели діалоги з минулим і сучасним, фіксуючи події, моральні дилеми королів (наприклад, того ж Данила Галицького), формуючи історичну свідомість давньоукраїнців та їх нащадків.

Розвиток міст, ремесел та торгівлі у Русинському королівстві стимулював діалог між королівсько-боярською й православною елітою, з одного боку, та міським населенням, з другого боку, що сприяло формуванню міщанської культури, орієнтованої на практичні потреби. У королівстві розвивалось світське життя, що свідчило про його контакти з Польщею, Угорщиною, Литвою, а згодом і з німецькими землями, із Золотою Ордою та Папою Римським.

Русинські королі мали активні дипломатичні контакти, створювали культурний обмін, впливаючи на політичну думку, військову справу та побут інших королівських родин. Таким чином, діалогова культура Русинського королівства – це багатогранний процес взаємодії держав, різних соціальних груп та культурних впливів, що сформував унікальний культурний феномен тогочасної Руси-України та прокладав шлях до станово-представницької демократії.

Станово-представницька демократія у Великому князівстві Литовському і Русинському та його діалогова культура. Литовська та русинська (давньоукраїнська) феодальна знать у XIV–XVI столітті фактично уклала між собою неписану державну унію, запровадивши демократичні форми врядування. Велике князівство Литовське і Русинське — пізньосередньовічна й ранньомодерна монархія, що існувала в XIII–XVIII ст. і в різний час охоплювала територію сучасної Литви, Білоруси, частково України, Польщі, Росії, Латвії, Естонії [13]. Основний процес приєднання давньоукраїнських землеволодінь відбувався за Великого литовського і русинського князя Ольгерда (1340–1377 роки) після битви на річці Сині Води (притока Південного Бугу) в 1362 році. Приднуючи русинські землі, Великий князь витісняв із них поляків, татар і московитів.

Вказана битва між литовсько-русинським військом під проводом Великого князя Ольгерда та військами татарських ханів (ординців) закінчилась поразкою останніх. Він звільнив значні давньоукраїнські землі від панування Золотої Орди та поклав початок розширенню Великого князівства Литовського. Так, князівство приєднало Київщину та Поділля, а Волинь перейшла під владу литовського князя Любарта (1311/1312–1383 роки) ще раніше, у 1340-х роках. Останній прийняв православ'я та нове ім'я й став князем Любартом-Дмитром.

Велике князівство Литовсько-Русинське мало свої станово-представницькі та дорадчі органи влади: **Пани-Рада** – найвищий дорадчий орган при князі, **Великий Вальний Сейм** – представницький орган шляхти й панів (великих землевласників), а також місцеві органи, повітові сеймики й земські суди, що зміцнювали шляхетське самоврядування, особливо після реформ Другого Литовського Статуту (1566 р.).

Усі ці органи забезпечували участь давньоукраїнських землевласників і шляхти в управлінні, законодавстві та судочинстві, формуючи шляхетську Литовсько-Русинську державу. У цій державі станово-представницька демократія формувала високу діалогову культуру, що сприяла ефективному вирішенню внутрішньо- і зовнішньополітичних питань князівства. Ця культура збагачувалась завдяки, наприклад, Литовським статутам 1529, 1566 і 1588 років, які на території України діяли до середини XIX століття. На діалогову культуру Великого князівства впливали інтеграційні процеси з європейськими країнами, насамперед із Польським королівством.

Велике князівство Литовське і Русинське запозичило з тогочасних русинських політико-правових традицій **державно-адміністративну структуру** (удільні князівства, князівські титули), **правову систему** (кодифіковані норми русинського звичаєвого права), **мову діловодства** (русинську/давньоукраїнську), **православ'я та культурні традиції**. Це дозволило Великому князівству швидко інтегрувати русинські землі та сформувати унікальну Литовсько-Русинську

державу, де давньоукраїнська еліта відігравала надзвичайно важливу роль при дворі Великого князя.

На ранніх етапах взаємодії русини-українці запозичили в литовців переважно організаційні аспекти державного управління та військову справу, хоча більше запозичували литовці в українців. Фактично, це був перший приклад політичного впливу давньоукраїнської цивілізації на своїх партнерів-литовців, з якими вони мали неформальну державну унію. У 1385 році Великий литовсько-русинський князь Ягайло – **Владислав II Ягайло (1362–1434 роки)** підписав Кревську унію про об'єднання князівства з Польським королівством, за якою литовці мали перейти у католицьку віру, а українці зі своїм православ'ям залишились одні, без належної підтримки влади.

Діалогова культура між Великим князівством Литовським і Русинським та Польським королівством – це складний процес переговорів, угод (як, наприклад, Люблінська унія 1569 року) та конфліктів. Цей процес формувався через боротьбу за русинські землі, під впливом військових загроз з боку Османського Султанату, Золотої Орди, Кримського Ханства та Московського Царства тощо.

Станово-представницька демократія Речі Посполитої та її діалогова культура. Ставши польським королем у 1386 році, Великий князь Литовський і Русинський Ягайло заснував династію Ягеллонів. Унії між Великим князівством Литовським і Русинським та Польським королівством, зокрема, сприяв династичний шлюб Великого князя Ягайла та Ядвіги, угорської принцеси (1374–1399 роки), як того вимагала Кревська унія. Їхній шлюб був складним, але надзвичайно важливим для історії Східної Європи, де з часом створилась потужна багатонаціональна держава – Річ Посполита – названа так за Люблінською унією. Вважалось, що польські королі також мають ставати Великими князями Литовськими і Русинськими, як, наприклад, у 1576 році ним постав король **Стефан Баторій (1533–1583 роки)**.

Під тиском католицизму в Речі Посполитій православні давньоукраїнці створили Греко-Католицьку Церкву, яка виникнула після Берестейської унії 1596 року. Ця Церква об'єднала частину православної ієрархії та вірян із Католицькою Церквою під владою Папи Римського, але зберігала при цьому східний релігійний обряд. Проте нова Церква внесла розкол серед давньоукраїнців, більшість із яких залишались православними. Даний релігійний розкол фактично втратив значення тільки в незалежній Україні. У червні 1572 року Польський король та Великий князь Литовський і Русинський Сигізмунд II Август (1520–1572 роки) видав універсал, за яким на державну службу було взято 300 українських козаків, яких записували до спеціального списку – реєстру.

Після Люблінської унії у Речі Посполитій зросло значення її станово-представницького органу – Сейму, де діалогова культура представників різних

народів та соціальних прошарків мала особливе значення. Він формувався з представників духовенства, шляхти, в тому числі й української знаті та верхівки козацтва, інших прошарків заможного населення. Були й парадокси, коли один шляхтич через право *liberum veto* міг заблокувати рішення Сейму, а тому діяльність цього органу виявилася малоефективною. Це право шляхти вважалося чимось священним і його тривалий час ніхто не міг скасувати, аж поки в державі не почалась криза. Сейм пережив непросту історію й сьогодні є повноважним законодавчим органом Республіки Польщі.

У XVI–XVII столітті Сейм ухвалював тогочасні закони, що стосувалися всієї Речі Посполитої та України як її складової. На місцях польська шляхта створювала місцеві конфедерації, що конкурували з центральною владою, і це вело до втрати авторитету і впливу, насамперед глави держави – короля/Великого князя. Для захисту від татарських набігів на давньоукраїнські, литовські та польські землі у 1556 році була заснована Запорізька Січ, що з часом стала унікальною козацькою республікою.

Русинська мова (староукраїнська) залишалася мовою діловодства на території Великого князівства Литовсько-Руського навіть після Кревської унії, але латинь і польська мова ставали мовами вищої культури та освіти, особливо серед еліт. Розвивалися церковні братства, була створена Острозька академія (1576 рік заснування), що підтримували православну культуру в діалозі з католицькою. Діалог також був зумовлений спілкуванням із зовнішніми ворогами – Османським султанатом, Кримським ханством і Московським царством. Це змушувало шукати компроміси для спільної оборони.

Таким чином, діалоги у Речі Посполитій були багатогранними: від збройного протистояння ворогам до культурної асиміляції та політичного партнерства між представниками різних народів, які її населяли. Русинський/український елемент як частина цієї держави, незважаючи на політичний та релігійний тиск, зберігав значний культурний та правовий вплив.

Діалогова культура в Речі Посполитій була складною, поєднуючи взаємодію польської, литовської, русинської (української), німецької культур, проявляючись у релігійних диспутах, бароковій літературі (полеміка), театрі (інтермедії), боротьбі за ідентичність, особливо української, в умовах намагання злиття різних цивілізацій. Це тривало до появи національно-визвольних рухів, зокрема в Україні, та поділів Речі Посполитої в 1772–1795 роках між Австрією, Прусією та Росією [14]. Відродження польської державності відбулось аж у 1918 році після поразки Російської імперії в Першій світовій війні.

Діалогова культура в Речі Посполитій була динамічною, включаючи як співпрацю, так і гостру полеміку, що відображала прагнення до єдності та збереження власної ідентичності народів в умовах багатонаціональної

держави. Річ Посполита об'єднувала різні етноси та релігії, створюючи умови для їх взаємодії, а також конфліктів, особливо між католиками та православними. Літературний діалог у державі часто набував форми полемічних трактатів та проповідей, як, наприклад, у творах українського письменника Івана Вишенського (1550–1621 роки) з Судової Вишні, що на сучасній Львівщині.

І. Вишенський у них обговорював питання віри, обрядів, церковної унії, що було формою культурного діалогу. При цьому українська культура розвивалася паралельно з боротьбою за виживання на тлі її колонізації та католицизації, що спонукало до пошуку власного голосу через літературу та полеміку. Соціальні мережі шляхти та міщан (сеймики, сейми) також були платформами для діалогу, хоча й часто напруженого, особливо в період політичної кризи в Речі Посполитій XVII століття.

Станова демократія козацького Гетьманату України та його діалогова культура. Криза польсько-литовської-русинської влади у першій половині XVII століття наštовхнула українських козаків, які були невдоволені її козацькою політикою Речі Посполитої, на збройний спротив. Після кількох повстань козацтво повело національно-визвольну війну 1648–1654 років, внаслідок якої виникнула Українська козацька держава – Запорізька Січ на чолі з Гетьманом Богданом Хмельницьким (1595–1657 роки).

Січ стала місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України. Тут сформувалася нова українська (козацька) державність, як вважають автори, а не сама держава [15, с. 274]. Однак з цією точкою зору не можна повністю погодитись, бо державність – це переддень самої держави, якщо є така сила, яка хоче її заснувати. І такою силою стало Військо Запорізьке на чолі з Гетьманом Б. Хмельницьким.

Українське козацько-селянське військо не могло виграти війну на виснаження у Речі Посполитої, яка мала більше фінансових, демографічних та інших ресурсів, а тому Гетьман Б. Хмельницький шукав країну, яка могла б його підтримати й захистити. У 1654 року Гетьман підписав угоду – Березневі статті з московським царем, який став сувереном для козацького війська. Однак тут мав місце парадокс: сам цар платив данину кримському Хану і формально був його васалом, а отже, юридично він не міг бути заступником для козаків [16]. Не тільки тоді, але й сьогодні при укладанні угод держави не завжди звертають увагу на юридичні формальності.

Згідно з цією угодою на чолі Української козацької держави стоїть Гетьман, якого обирає Генеральна військова козацька рада (далі – Рада) і затверджував цар. Ця система отримала назву Гетьманат, який був виборною монархією, і Гетьман тримав булаву поки його не переобирали. Формально влада належала Генеральній військовій козацькій раді, тобто загальним зборам козацтва, але

насправді адміністративну, військову і судову владу зосередив у своїх руках сам Гетьман.

В управлінні державою Гетьман спирався на допомогу Генеральної старшини – вищого виконавчого органу Гетьманату, що складався з генерального писаря, судді, підскарбія, обозного, осавула, а також Генеральної військової канцелярії і Генерального військового суду. Козацьке військо нараховувало 50 тис. осіб, але фактичне число козаків було більшим. У Гетьманаті діяло власне судочинство – генеральний, полкові, сотенні та міські суди

Фактично, Українська козацька держава будувалась за зразком політії древньогрецького філософа Аристотеля: в ній поєднувались демократія – Рада, аристократія – Генеральна старшина та монархія – Гетьман. Носій народного суверенітету – Рада – не перешкоджали сильній ролі Гетьмана та Генеральної старшини у суспільно-політичних справах.

Сам Гетьман Б. Хмельницький був вихований на європейській політичній традиції, згідно з якою укладання унії між державами не могло позбавляти жодну з них самоврядності, тобто суверенітету. Гарантом цього суверенітету мав виступати цар Московії, а також Військо Запорізьке на чолі з самим Гетьманом.

На практиці московський цар насамперед турбувався, звичайно, не про суверенність Української козацької держави, а навпаки: про те, щоб козаки й Гетьман не дозволяли собі забагато свободи. Верхівка козацтва, якою постійно опікувався цар, досить швидко перейшли до нього на службу та стали отримувати від нього дворянські титули і посади тощо.

Діалогова культура Гетьманату, тобто офіційно Запорозької Січі, будувалася на принципах самоврядування, колективізму та поваги до звичаїв і рішень Ради. На ній кожен «голота», тобто козак, мав право голосу під час обговорення важливих питань (військові походи, вибори Гетьмана і старшин, розподіл здобичі тощо), використовуючи прості, але змістовні мовленнєві звороти.

Комунікація між козаками відбувалась через виступи на Раді та в неформальних умовах, формуючи дещо ієрархічну систему діалогового спілкування для ухвалення швидких рішень та підтримки бойового духу. Зазначена культура також проявлялася у публічних виступах, де оратори (старшини, досвідчені козаки) доносили певні суспільно значущі ідеї, а інші козаки – шляхом діалогу – їх підтримували або заперечували, часто підкріплюючи слова діями.

Перед походами та іншими справами кошовий отаман та інші козацькі старшини мали переконувати «голоту» у правильності запропонованих ними рішень. Слово козацької еліти мало вагу, але остаточне рішення залишалось за Радою. Мова діалогів була насичена військовими термінами, народними висловами, що робило її зрозумілою та переконливою.

Слід звернути увагу на дипломатичні діалоги: Гетьман від імені Запорізької Січі вів мирні переговори з Польщею, Османською імперією, Молдовою, австрійськими Габсбургами, Папою Римським через послів та старшину, використовуючи офіційні, хоча й дещо хитромудрі, мовні обороти. Козаки використовували діалоги й під час походів, які супроводжувались не лише військовими діями, а й взаємодією з місцевим населенням.

Це вимагало використання саме діалогового методу – за умови швидкого переходу від агресивної риторики до перемовин про співпрацю (або залякування). Отже, діалогова культура в Гетьманаті була багатогранною: від публічних палких дебатів на Раді до суворих команд під час бою, від дипломатичних переговорів до братерських розмов у курені. Здебільшого ця культура була підпорядкована загальній меті – збереженню волі та могутності козацтва, адже Гетьманат – це була військова держава, яка весь час мала думати й займатися військовою справою.

Станова демократія в Кримському ханстві та його діалогова культура.

Кримське ханство було невід’ємною складовою частиною Східної Європи протягом XVI–XVIII століття, а отже, ранньомодерною європейською державою [17]. На території України Кримське ханство існувало як держава кримських татар з 1441 по 1783 рік, займаючи Крим, Причорноморські степи та частину Кубані, і було незалежним державним утворенням після розпаду Золотої Орди. З 1475 року це ханство стало васалом Османської імперії до його повної анексії Російською імперією у 1783 році. Як уже зазначалось, Московія платила данину кримським ханам до 1685 року. Органами влади Кримського ханства були хан (монарх), вищий державний орган Диван (Державна Рада з функціями законодавства, виконавчої влади та вищого суду), Курултай (асамблея знаті для розгляду та вирішення найважливіших питань), а також система духівництва та суддів на чолі з муфтієм. Влада була децентралізованою, з потужними беями та їхніми власними органами управління в бейліках.

Діалогова культура Кримського ханства базувалася на складній ієрархії, де ключову роль відігравав Диван та беї, взаємодія між якими була динамічною, але часто конфліктною через боротьбу за владу та автономію, особливо в відносинах із Османською імперією, де хан намагався зберегти незалежність, а султан – посилити контроль, що призводило до зміни ханів та повстань, попри зовнішній тиск.

Диван був центром прийняття рішень та формування діалогів між різними фракціями знаті. Внутрішньополітичні діалоги мали місце завдяки взаємодії хана з могутніми беями (вождями племен), що часто переростала в конфлікти та боротьбу за владу, змови та бунти, коли хан ставав надто незалежним або занадто залежним від султана Османської імперії.

Практично постійно відбувався діалог (часто напружений) між ханом та султаном про зміст васалітету, правових актів, про прерогативи та території, що впливало на внутрішню політику ханства. Хан також вів безпосередньо або через своїх довірених осіб дипломатичні, торговельні та військові діалоги з Річчю Посполитою, Гетьманщиною, ногайцями, а також із королівськими дворами Західної Європи, що відображалися у договорах, дипломатичних місіях та культурних обмінах.

Кримське ханство, як і Гетьманщина, було військово-політичною державою, що постійно воювала з сусідніми країнами і народами. У середині країни хан не уникав діалогових конфліктів із султаном Османської імперії. Наприклад, коли хан Мехмед IV Герай (1610–1674 роки) виявляв самостійність, намагаючись розширити сферу впливу в Україні, султан Османської імперії втрутився й замінив його на більш лояльного хана Аділя Герая (1617–1672 роки), що свідчило про постійну боротьбу за баланс сил та ігнорування ролі регіональної еліти, яка прагнула до більшої самостійності та незалежності.

Діалогова культура Кримського ханства мала ключове значення, зокрема, у складній дипломатії з Річчю Посполитою та Московським царством для балансування сил і збереження незалежності, а також у внутрішній політиці ханства, де діалог хана із знаттю впливав на зміну ханів (як з «Чобанами» [18]), на формування політики, спираючись на ісламські традиції та досвід сусідів. Це забезпечувало стабільність через компроміси, але й породжувало конфлікти у боротьбі за самостійність від Османської імперії.

Наприклад, хан Хаджі Герай укладав союзи з Польщею та Московією, використовуючи їхні суперечки. Діалог із Османською імперією був складним, хани намагалися зберегти спмостійність та автономію, що призводило до конфліктів із Стамбулом. Конфліктна діалогія, що формувалась на переговорах, була одним із основних засобів забезпечення політики Бахчисарая.

Впливова знать (мурзи-беї) відігравала важливу роль, іноді скидаючи ханів, які їм не догоджали, як це було з Мехмедом IV Гераєм, що призвело до появи залежних від Османського султана кримських правителів. Кримське ханство через діалогову політику інтегрувало в кримсько-татарське суспільство різні групи чужоземного населення, надаючи допомогу християнським монастирям, що свідчило про прагнення до внутрішньої стабільності.

Діалоговий метод допомагав владі ханства переймати досвід сусідів (арабів, генуезців, готів, українців, литовців, турків, поляків), зокрема, будувати мечеті та школи, поширювати іслам, створюючи унікальну культурну спадщину, де перепліталися тюркські, ісламські, слав'янські та місцеві татарські елементи. Діалогова культура ханства була багатогранною, демонструючи як політичну

гнучкість, так і прагнення до самостійності, що визначало його взаємини з сусідніми державами та внутрішньополітичний розвиток.

Отже, діалогова культура Кримського ханства була не лише інструментом дипломатії, а й способом управління складною державою, що поєднувала різноманітні етноси та політичні інтереси, прагнучи балансу між незалежністю та залежністю від Османської імперії. Остання, врешті-решт, не змогла запобігти анексії ханства імперською росією у 1783 році.

Що можна зазначити у підсумку? Відомо, що історія вчить тому, що нічому не вчить, хоча дечому все-таки навчає, якщо в неї заглибитись. Це стосується й історичних витоків української демократії у часи античної, вічової та станової державності. Те, що писалось про ці витоки до російсько-української війни, значною мірою втратило наукове й практичне значення. Тому наука знову стоїть перед надзвичайно складними завданнями, від яких нікуди не дітись, якщо вона хоче зберегти свою українську ідентичність. Хоча ждуні є і в науці, особливо юридичній, яка завжди славилась консерватизмом та малоросійським схилянням перед російською юридичною квазінаукою.

Як справедливо зазначає суддя Конституційного Суду України у відставці В. Колісник, «небажання проводити історичні паралелі та аналогії, робити зважені й сміливі висновки з набутого попередниками історичного досвіду» можуть вилитися «у розгубленість та нерішучість, у спрощені та недалекоглядні рішення, у втрату часу, ресурсів, людей і навіть територій» [19]. Очевидно, що думки В. Колісника стосується й питання про витоки української неконституційної демократії, з історії виникнення і становлення яких Україна ще недостатньо зробила потрібні паралелі та висновки. Реалістичне і прагматичне усвідомлення цих витоків, які стосуються віддаленого минулого, має допомогти українцям краще орієнтуватись в Європі та світі, у власних проблемах, а відтак знаходити стратегічні й тактичні рішення питань військового, політичного, ідеологічного та культурного розвитку країни.

Антична демократія міст-держав українського Причорномор'я, вічова демократія Київської Русі-України і Руського королівства, станово-представницька демократія Великого князівства Литовського і Руського, а потім Речі Посполитої, станово демократія козацького Гетьманату і Кримсько-татарського ханства, звичайно, залишили свій слід в історії становлення української доконституційної демократії. Одна форма демократії змінювала другу, друга – третю, а разом це сприяло формуванню демократичної культури влади і певної частини народу, культури, заснованої на діалоговому принципі. Ці форми демократії згодом дозволяли українцям долати труднощі наступних етапів її розвитку: конституційної колоніальної демократії та антиконституційної радянської демократії. Зокрема, у радянські часи конституційні діалоги дисидентів про демократію

нерідко закінчувались арештами та роками тюрем і заслань, але їх суддів іноді навіть нагороджували [20].

Відомо, що знищення Запорозької Січі у 1775 році за наказом російської імператриці Катерини II (1729–1796 роки) означало, що її уряд більше не потребував козацької підтримки у війнах з Османською імперією та її васалом – кримським ханом, а тому козацтво було ліквідовано. Далі українські території перетворювались на звичайні російські губернії з чисто бюрократичним механізмом державного врядування.

Саме так сьогодні РФ хоче вчинити з незалежною Україною, але за останні 250 років світ суттєво змінився, і їй замість ослабленого козацтва протистоїть ЗСУ – одна з кращих армій світу, та український народ, який підтримує своє військо та державу. Збройна боротьба двох концепцій історії України – інтеграційно-російської та визвольної-української – ще не закінчилась, але якщо українське суспільство це глибоко усвідомлює, то є шанс, що війна за українську історію завершиться нашою перемогою.

Діалогів та дискусій щодо історичних витоків української демократії в сучасній науці та політиці не так багато, хоча в конституційній та особливо в історичній науці вже є певні спроби осмислити цей період у сучасному, європейському ключі, а не з позицій імперської дорадянської та радянської доктрини чи її варіанту пострадянської доби за часів незалежної України.

Поглиблене вивчення цих витоків потрібне, щоб робити реальні висновки й прогнози розвитку сучасної вітчизняної демократії та її майбутнього, а також щоб будувати варіанти альтернативної історії конституційної демократії в Україні, що дуже важливо для розуміння моделей її майбутньої еволюції. Відомо, що сучасне невіддільне від минулого та майбутнього, через що воно їх ніби поєднує та підтверджує наявність певних закономірностей, у томц числі й у розвитку цієї демократії.

Навіть не дуже прискіпливий аналіз історії становлення доконституційної демократії в Україні вказує на те, як багато того, що ми спостерігаємо нині не тільки в позитивах, а й у негативах, зароджувалось в ті далекі часи. Антиукраїнська політика російського царизму, а нині путінського фашистського режиму фактично не змінилась із часів козацького Гетьманату. Новим у цій ситуації є лише те, що Україна користується підтримкою офіційної Європи та більшості рядових американців, а це диктатору путіну вже не об'їхати, не обійти. У цілому в питаннях історії становлення доконституційної демократії в Україні поки що серед науковців йде процес формування концептуальних підходів, і тут діалоги та дискусії є вкрай необхідними. Сподіваємось, що далі на цю тематику буде більше матеріалів й відповідно точок зору та доктринальних підходів до тих

чи інших питань цієї історії, що дозволить ширше використовувати діалоговий метод у їх осмисленні.

Цікаво, що питання діалогової культури стають актуальними для органів державної влади. На думку фахівців, політичний діалог – це постійні конструктивні переговори сторін, узгодження позицій та спільне вирішення політичних проблем. Цей діалог має базуватися на принципах: верховенства права, захисту прав людини та державних інтересів, добровільності, рівноправності, паритетності представництва, пріоритетності узгоджувальних процедур, взаємоповаги, відповідальності сторін. Політичні діалоги мають бути спрямовані на регулювання політики держави і бути зорієнтованими на визначення її основного змісту, узгодження її положень із громадянським суспільством, чітке визначення етапів, термінів і змісту процедур з удосконалення законодавства, підвищення ролі інститутів громадянського суспільства в ухваленні політичних рішень по її корекції [21].

Звичайно, що суттєве значення має діалогова культура для Верховної Ради України, яка є найвищим рівнем конституційної демократії в державі. У силу багатопартійного складу та системи парламентських комітетів вона прагне до конструктивного обговорення (як у тематичних платформах, що залучають експертів, уряд та парламентарів для вирішення важливих питань, наприклад оборони, національної безпеки, мови чи євроінтеграції). Проте парламент часто страждає від відсутності конструктивізму – через надмірну емоційність, популізм, зловживання правом та метафізичну політичну боротьбу за популярність, перетворюючись на арену для конфліктів, а не спільних рішень.

І як тут не згадати діалогову культуру античних міст-держав українського Причорномор'я, ранньофеодальної Київської Русі-України та Руського королівства, середньовічного Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої, козацького Гетьманату та Кримського ханства, що, як зрозуміло, їхні політичні діалогові культури цілком не пропали, а десь так чи інакше зберігаються в історичній пам'яті політиків, які їх можуть за певних обставин відтворювати. Загалом діалогова культура у Верховній Раді України є складною, вона балансує між бажанням конструктивно працювати та реаліями політичної боротьби.

Практичні пропозиції щодо покращення політичної та діалогової культури парламенту є у фахівців [22], вони стосуються парламентських дискусій із залученням міжнародних партнерів тощо. Однак цього замало, бо парламент не повністю консолідований навколо завдань внутрішньої та зовнішньої політики держави, а інтереси українського народу не на словах, а насправді ще не стали його головною метою. Тому є широкі можливості для вдосконалення і політичної, і діалогової культури парламентаріїв.

Список використаних джерел:

1. Бадзьо Ю. Підпільна нація. Нове завоювання України. Статті. Київ : МАУП, 2003. 104 с.
2. Басараб О.Т., Бомбергер І.Л. Історія держави і права України та зарубіжних країн. Хмельницький, 2021. 237 с. URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/3217/1/istorija_derzhavy_i_prava_21.pdf.
3. Мавріна О.С. Виникнення та становлення Кримського ханату (XV століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 15 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/arefMavrin/arefMavrin.pdf>.
4. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Перші державні утворення на території України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 1/2. С. 78–86. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2016/1-2/33.pdf>.
5. Харламов М.І., Логовський І.М. Основи демократії: курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2012. 167 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/7014>.
6. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження. Львів : ПАІС, 2008. 406 с.
7. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г.І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Т.А. Бевз, С.Г. Брехаря, М.С. Кармазіна, В.О. Ковалевський, О.Ю. Кондратенко, Н.В. Кононенко, Т.М. Ляшенко, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с.
8. Кампо В. Конституція і становлення конституційної демократії в Україні (2014–2018 роки). Київ : Гамазин, 2019. 172 с.
9. Іванець А. Використання росією української культурної спадщини у війні проти України: кримський кейс. URL: <https://crimea-is-ukraine.org/svitlytsa/kulturna-spadschyna>.
10. Мірошниченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.) : монографія. Київ : Атіка, 2006.
11. Історія України. Навчальний посібник. URL: <https://uahistory.co/book/teachbook/15.php>.
12. Галицько-Волинське князівство. URL: <https://studies.in.ua/shpora-hukr/4196-galicko-volinske-knyazvstvo.html>.
13. Велике князівство Литовське (ВКЛ) у дослідженнях товариства ім. Шевченка. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-535>.
14. Михайловський В. Річ Посполита XVIII-го століття: реформи ... та зникнення з політичної карти. URL: <https://tyzhden.ua/rich-pospolyta-xviii-stolittia-reformy-ta-znyknennia-z-politychnoi-karty>.
15. Ткаченко А. Запорізька Січ як феномен державотворення. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/50455395-1269-4254-a6f5-e428cc692c69/content>.
16. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі) / М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський. Київ ;

- ІПіЕНД ім. І. Ф. Купаса НАН України, 2017. 256 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsivilizatsiinyi_krah_214.pdf.
17. 17. Кримське ханство – європейська держава. URL: <https://culture.voicetcrimea.com.ua/uk/krymske-khanstvo-ievropejska-derzhava>.
18. 18. Гайворонський О., Громенко С. Кримське ханство. Суспільство і культура 17 століття. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-suspilstvo-ta-kultura-17-stolittia/29221922.html>.
19. 19. Колісник В. Конституція, її історичний вимір та сучасні виклики і загрози на тлі історичних паралелей. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kolisnyk_v._konstytuciya_yiyi_istorychnyy_vymir_ta_suchasni_vyklyky_i_zagrozy_na_tli_istorychnyh_paraleley.pdf.
20. 20. Деякі судді, які виносили вирок Левку Лук'яненку, були відзначені нагородами вже за часів незалежної України, – адвокат. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/kyiv-donbas/deyaki-suddi-yaki-vynosyly-vyrok-levku-luk-yanenku-buly-vidznacheni-nahoroda>.
21. 21. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук.-ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) [та ін.] ; Національна академія державного управління при Президентові України. Київ : НАДУ, 2011. Т. 8 : Публічне врядування / наук.-ред. кол.: В.С. Загорський (голова), С.О. Телешун (співголова) [та ін.] ; Львівський регіональний інститут державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 179–181.
22. 22. 3 пріоритети парламентської реформи в Україні. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/3-priorytety-parlamentskoyi-reformy-v-ukrayini>.
23. 23. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.

Павло КУЛИНИЧ

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу проблем аграрного,
земельного, екологічного та космічного права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Конституція і розвиток земельного права України: деякі проблемні питання

Здійснювана в Україні з початку 90-х років XX століття земельна реформа привела до масштабних прогресивних змін у правовому регулюванні земельних відносин в нашій державі. Особливо цілеспрямовано реформування земельних відносин та земельного законодавства відбувалося після прийняття 28 червня 1996 року чинної Конституції України, яка заклала основи земельного ладу держави. Загалом розвиток земельної реформи після 28 червня 1996 року можна охарактеризувати як процес конституціоналізації земельного законодавства України – формування його норм на основі імплементації двох засадничих конституційних концептів про землю.

Одним із таких концептів є плюралізм форм власності на землю. Зазначений конституційний концепт втілено у статтях 14 і 142 Основного Закону країни. Відповідно до цього концепту було проведено демонополізацію виключної власності держави на землю та сформовано принципово новий правовий режим земель України, який базується на системному, збалансованому відповідно до завдань формування ринкової економіки запровадженні у правове регулювання земельних відносин державної, комунальної та приватної власності на землю.

Другий конституційний концепт полягає у проголошенні земель України основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави (стаття 14 Конституції України). Цей концепт означає, що, по-перше, основним національним багатством визнаються всі землі України, включаючи й ті, які перебувають у приватній власності юридичних і фізичних осіб, та, по-друге, правове регулювання земельних відносин базується на домінуванні публічно-правових норм над приватноправовими, завдяки чому при використанні кожної земельної ділянки чи іншої частини земної поверхні в межах території нашої країни пріоритетними є інтереси держави, Українського народу,

суспільства перед приватними інтересами землевласників, землекористувачів та інших осіб.

Однією із ключових цілей правового режиму земель як основного національного багатства є забезпечення охорони земель, зокрема збереження природних та поліпшених властивостей їх ґрунтового покриву, а також забезпечення раціонального використання земельних ресурсів країни.

Під час земельної реформи в Україні конституціоналізація земельного законодавства відбувалася нерівномірно. Найбільш успішним у цьому плані була імплементація в земельно-правових нормах конституційного концепту плюралізму форм власності на землю. Право державної та комунальної власності функціонують відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування, за якими територіальні громади як основний суб'єкт місцевого самоврядування можуть і повинні вирішувати всі питання місцевого життя. Відтак у рамках здійсненої в Україні ще однієї реформи – реформи щодо децентралізації публічного управління – держава передала територіальним громадам значну частину земельних повноважень органів державної влади та більшість земель державної власності.

Нарешті Конституція України створила передумови для розвитку права приватної власності на землю у форматі, який забезпечує можливості для реалізації приватної ініціативи громадян і юридичних осіб у сфері землекористування відповідно до потреб ринкової економіки.

Слід зауважити, що система плюралізму форм власності на землю пройшла випробування практикою. У 2020 році, коли вирішувалося питання щодо ухвалення закону, який скасував би 20-річний мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення, Конституційний Суд України не задовільнив конституційні подання групи народних депутатів України, які вважали скасування цього мораторію неконституційним. Отже, відповідний закон було ухвалено і введено в дію, а ринок сільськогосподарських земель запрацював із 1 липня 2021 року для фізичних осіб, а з 1 січня 2024 року – і для юридичних осіб.

Водночас реалізація конституційних вимог щодо забезпечення державою особливої охорони земель як основного національного багатства до цього часу повною мірою не здійснена, незважаючи на ухвалення Закону України «Про охорону земель» та низки інших законодавчих актів із питань земельних відносин. В Україні не створено дієвого правового механізму обліку якості, родючості земель, хоча вдалося налагодити їх облік як об'єкта прав власності та інших прав, як об'єкта оподаткування тощо.

На початку земельної реформи в земельне законодавство України було введено інститут безоплатної приватизації земель, що мало на меті прискорення

приватизації земельного фонду країни, формування «критичної маси» приватних власників земельних ділянок із числа громадян України, що мало б створити основу для запровадження ринкових механізмів правового регулювання земельних відносин. Для цього Земельний кодекс України в редакції від 13 березня 1992 року надав кожному громадянину України право безоплатно отримати 6 земельних ділянок різного цільового призначення у межах норм безоплатної приватизації земель.

На початковому етапі земельної реформи, коли практично всі землі країни перебували у власності одного власника – держави, безоплатна приватизація земель мала прогресивний характер. Однак після 30-ти років земельного реформування переважна частина земельного фонду країни перейшла у приватну власність громадян і юридичних осіб, а іншу частину земель використовують держава і територіальні громади для забезпечення публічних інтересів країни у сфері землекористування. Відповідно, вільних земель державної чи комунальної власності, які можна було б передавати безоплатно у власність громадянам України, практично немає. За відсутності достатньої площі земель запасу державної і комунальної власності право на безоплатну приватизацію земель втратило свій прогресивний, стимулюючий розвиток земельного ринку характер і стало гальмом земельної реформи. Адже практика свідчить, що ту невелику кількість земель запасу, які залишаються у державній та комунальній власності, безоплатно отримують у власність не найбідніші, соціально незахищені верстви населення, а матеріально спроможні громадяни, які мають корупційні зв'язки з посадовими особами відповідних органів влади. Однак, незважаючи на зазначене, значна частина популістськи налаштованого населення, деякі політичні сили та громадські організації виступають проти скасування інституту безоплатної приватизації земель. На користь своєї позиції вони наводять положення статті 22 Конституції України, яка передбачає, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Відтак, вважаючи скасування безоплатної приватизації земель звуженням змісту та обсягу існуючих прав і свобод, вони кваліфікують спроби скасувати чи істотно обмежити право на безоплатну приватизацію земель такими, що суперечать Конституції України.

На нашу думку, таке трактування статті 22 Основного Закону країни є необґрунтованим. Адже, по-перше, право на безоплатну приватизацію земель існує лише в Україні: законодавство країн – членів Європейського Союзу та інших демократичних країн такого права не передбачає. Тому напевно чи його можна відносити до числа прав і свобод у розумінні Європейської конвенції прав людини і громадянина чи до прав і свобод, які гарантуються Конституцією України: остання не передбачає права громадян на безоплатну приватизацію земель.

По-друге, будь-яке право, як у суб'єктивному, так і в об'єктивному розумінні не може існувати без його об'єкта. Об'єктом права на безоплатну приватизацію земель є вільні, такі, що не надані будь-кому у власність чи користування землі запасу, які перебувають у державній чи комунальній власності. Відтак, якщо такі землі в достатній кількості відсутні, то це можна трактувати як втрату матеріальної основи права на безоплатне набуття земель у власність – землі як його об'єкта. Це означає, що в Україні перестала існувати матеріальна (земельна) основа для задоволення права громадян на безоплатну приватизацію земель, що, на нашу думку, є безспірною підставою для його скасування чи істотного обмеження. У такому разі не відбудеться порушення вимог статті 22 Основного Закону країни.

Крім безспірних соціально-економічних та правових результатів, земельна реформа обумовила виникнення і такого негативного явища, як земельна корупція, пов'язана з незаконним наданням земельних ділянок громадянам і юридичним особам та припиненням прав на них. Зокрема, деякі посадові особи органів влади, що здійснюють розпорядження землями публічної власності, часто погрожували скасувати рішення таких органів про надання земельних ділянок у власність чи користування з причин виявлення певних порушень законодавства під час надання таких земельних ділянок попередниками на своїх посадах. Для уникнення втрати набутого права на землю громадяни та посадові особи змушені були задовольняти корупційні вимоги таких посадовців. Такі корупційні правопорушення тривали до того часу, поки судова практика напрацювала правову позицію, відповідно до якої органи влади не можуть скасовувати свої рішення про передання земельних ділянок у власність чи користування, які реалізовані тобто, відповідні особи набули (оформили) права власності чи права користування на землю. У разі виявлення порушень законодавства під час набуття таких земель права власності чи користування на них можуть скасовуватись лише в судовому порядку.

Водночас 17 лютого 2022 року було ухвалено Закон України «Про адміністративну процедуру», який передбачає, що рішення органу влади, прийняте з порушенням норм законодавства України, може бути скасоване таким органом влади. Відтак реалізація положень цього закону в земельному законодавстві відновила б правові передумови для вчинення зазначених вище корупційних дій. Усвідомлюючи це, Верховна рада України, приводячи Земельний кодекс України у відповідність до Закону України «Про адміністративну процедуру», залишила чинними положення кодексу про те, що позбавлення фізичних та юридичних осіб права власності чи іншого права на землю може здійснюватися лише за рішенням суду. Така позиція законодавця повною мірою базується на нормах статті 41 Конституції України, яка проголошує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності

є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Нарешті, конфіскація майна може бути застосована лише за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Проте представники науки адміністративного права вважають позицію законодавця такою, що ігнорує положення Закону України «Про адміністративну процедуру», і продовжують наполягати на його повній реалізації в земельному законодавстві України, з чим важко погодитись. На нашу думку, стаття 41 Конституції України не дозволяє позасудового позбавлення громадян і юридичних осіб права власності на землю.

Лідія МОСКВИЧ

доктор юридичних наук, професор,
член Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України

Поточний стан та реформи конституційної юстиції в Україні: європейські цінності як вектор трансформації

Розвиток конституційної юстиції в Україні нині невіддільний від європейського контексту та цінностей, які лежать в його основі. Європейські демократичні цінності стали наріжним каменем реформування конституційної юстиції в Україні. На шляху євроінтеграції Україна усвідомила, що європейський світогляд і цінності – це ті ключі, які дають змогу відкрити шлях до кращого майбуття, і наближення до Європейського Союзу (далі – ЄС) вимагає не тільки знань, а й сприйняття та імплементації цих цінностей.

Європейська модель конституційного правосуддя ґрунтується на фундаментальних цінностях, закріплених у правових актах ЄС та Ради Європи. До них належать: верховенство права, демократія, права людини (включно з повагою до гідності та свобод) та незалежність судової влади. Конституційні суди в Європі відіграють ключову роль у захисті цих цінностей, слугуючи «вартівими» конституцій та обмежуючи можливі зловживання з боку законодавчої чи виконавчої влади. Як наголосила Венеційська Комісія, незалежний конституційний суд покликаний втілювати в життя демократію, принцип верховенства права та захист прав людини шляхом контролю за дотриманням конституції навіть самим парламентом [1]. У такий спосіб забезпечується система стримувань і противаг, без якої неможливі справжня демократія та гарантія основоположних прав.

Європейські стандарти також наголошують на особливому статусі судової влади: судова незалежність є ключовим елементом принципу верховенства права і передумовою справедливого правосуддя [2]. Рада Європи та Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) виробили розгалужені стандарти щодо незалежності суддів, процедури їх призначення, незмінюваності та захищеності від тиску. Відповідно, європейська модель конституційної юстиції передбачає, що судді конституційних судів мають призначатися прозоро, за критеріями професійності та доброчесності, і здійснювати правосуддя безсторонньо.

Європейські цінності та стандарти стали дороговказом для трансформації української системи конституційного судочинства. З 1990-х років і до сьогодні

Рада Європи та її органи (Венеційська Комісія, Парламентська Асамблея, ЄСПЛ) неодноразово надавали рекомендації щодо зміцнення незалежності судової влади, ролі Конституційного Суду України (далі – КСУ) та захисту прав людини. Це сприяло поступовому відходу від радянської моделі і наближенню до європейської моделі конституційної демократії.

Особливо помітним став вплив європейських партнерів останніми роками, коли євроінтеграція стала стратегічною метою України. Конституційна реформа КСУ була визначена Європейською Комісією як пріоритетний критерій для запуску переговорів про вступ до ЄС – фактично, головна з «семи умов» для збереження статусу кандидата. Після отримання Україною статусу кандидата в 2022 році зовнішній стимул додав імпульсу тому, чого давно вимагали внутрішні реформатори: привести процедуру добору суддів КСУ у відповідність до найкращих європейських практик прозорості та деполітизації. Європейські інституції чітко окреслили напрям змін: забезпечення доброчесності конституційного правосуддя задля відновлення довіри суспільства і партнерів.

Українська влада ухвалила низку законів для гармонізації функціонування КСУ з європейськими стандартами. Зокрема, у липні 2017 року ухвалено новий Закон України «Про Конституційний Суд України», який передбачив конкурсні засади відбору суддів та встановив вимоги до їх етичної поведінки. Уже тоді законодавець закріпив норму про необхідність спеціального кодексу етики суддів КСУ – новачку, яка не була поширеною навіть у багатьох країнах Європи. Хоча впровадження цієї норми затягнулося, у липні 2025 року КСУ зрештою ухвалив свій перший Кодекс професійної етики судді Конституційного Суду України, тим самим приєднавшись до кола європейських юрисдикцій, що мають подібні акти.

Найбільш помітною реформою останнього часу стало вдосконалення процедури добору суддів КСУ у 2022–2023 роках. На виконання рекомендацій Венеційської Комісії та вимог ЄС було створено Дорадчу групу експертів (далі – ДГЕ) із правом вирішального голосу міжнародних фахівців, яка оцінює доброчесність і професійність кандидатів. Відповідний закон парламент ухвалив у липні 2023 року, запровадивши конкурсні засади із залученням міжнародних експертів до відбору суддів КСУ. Новий підхід покликаний відсіяти політично залежних або недостатньо компетентних претендентів і забезпечити, щоб до складу КСУ увійшли судді, які відповідають високим моральним і професійним критеріям європейського рівня.

На сьогодні КСУ перебуває у процесі оновлення, але продовжує стикатися з суттєвими викликами. Окрім частих проблем із вчасним заповненням вакансій суддів, є й управлінські труднощі. З березня 2020 року в КСУ фактично немає обраного Голови та його заступника, що певною мірою впливає на координацію роботи КСУ. Кадрові питання, які виникли в КСУ в 2020 році, висвітлили більш

серйозну проблему: відсутність чіткого механізму притягнення суддів КСУ до відповідальності за можливі правопорушення або конфлікт інтересів без шкоди для незалежності КСУ. Європейські стандарти вимагають, щоб навіть у разі дисциплінарних процедур щодо судді КСУ зберігалася автономність судової влади і унеможливлувався ризик політичного тиску. Україна, опрацьовуючи ці питання, спирається на досвід європейських країн і висновки Венеційської Комісії, яка підкреслює, що КСУ має бути захищений від будь-яких спроб політичного впливу, а дисциплінарні повноваження щодо його суддів повинні належати самому Суду. Попри труднощі КСУ продовжує виконувати свою місію навіть у надзвичайних умовах воєнного стану.

Про реальну орієнтацію КСУ на європейські цінності найкраще свідчить зміст його рішень. За роки діяльності КСУ неодноразово спирався на європейську правову доктрину – і на рішення ЄСПЛ, і на практику конституційних судів європейських держав – щоб обґрунтувати свій висновок та забезпечити відповідність українського права стандартам демократії і прав людини. Особливо показовим був випадок, коли в 2019 році КСУ своїми висновками зупинив кілька проєктів змін до Конституції України, які могли підірвати конституційні принципи, нагадавши, що навіть перемога на виборах не дає права на довільну зміну Основного Закону держави. Цим КСУ підтвердив верховенство Конституції України та непорушність її «ціннісного ядра», до якого належать права людини, демократія та суверенітет держави. Втручання КСУ тоді запобігло потенційному відхиленню від європейських стандартів демократичної правової держави і продемонструвало дію механізму стримувань і противаг.

Іншим прикладом є розвиток судової практики КСУ у сфері захисту прав людини у світлі прецедентів ЄСПЛ та конституційних традицій країн ЄС. У рішеннях за конституційними скаргами громадян КСУ дедалі частіше посилається на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ, щоб тлумачити норми Конституції України у гармонії з міжнародними зобов'язаннями держави.

Ще один напрям, у якому простежується європейський вектор, – це посилення гарантій справедливого судового розгляду та інших процесуальних прав. Наприклад, у рішенні щодо відповідальності за правопорушення у сфері захисту прав споживачів КСУ застосував положення актів права ЄС і практику Суду Європейського Союзу, інтерпретуючи національні норми у світлі європейських директив. Це свідчить про поступове включення *acquis* ЄС у конституційну юрисдикцію України, навіть ще до повноправного вступу до ЄС.

Підсумовуючи, зазначимо, що, як відомо, практика конституційної юстиції в державах – членах ЄС демонструє і спільні риси, і національні особливості, напрацьовані історично. Проте спільним знаменником для усіх держав ЄС є те,

що повага до прав людини, демократії і верховенства права проголошена фундаментальною цінністю (стаття 2 Договору про Європейський Союз) і інституційно забезпечується, в тому числі через конституційне судочинство. Конституційні суди або їх аналоги всюди наділені повноваженнями скасувати закон або акт, що суперечить конституційним правам чи принципам. Це створює загальноєвропейський простір конституційної справедливості, де національні суди дедалі більше взаємодіють між собою та з наднаціональними судами (ЄСПЛ, Судом Європейського Союзу). КСУ вже зараз долучається до цього діалогу, застосовуючи порівняльний метод у своїх рішеннях і обмінюючись досвідом із європейськими колегами. Така конвергенція практик допомагає виробити спільні підходи та уникнути конфліктів юридичних систем під час майбутнього вступу України до ЄС.

Запровадження нових правил добору суддів за участю міжнародних експертів, конституційна скарга громадян, ухвалення етичного кодексу та постійне посилення на практику ЄСПЛ і європейських судів у рішеннях КСУ – усе це свідчить про стратегічний курс на європеїзацію конституційного правосуддя. Звичайно, реформи ще далекі від завершення. Необхідно доукомплектувати склад КСУ, забезпечивши, щоб нові призначення були прозорими і заслуговували на довіру суспільства та міжнародних партнерів. Потрібно надалі підвищувати інституційну спроможність КСУ – як з точки зору внутрішньої процедури (наприклад, вдосконалення дисциплінарних правил), так і в аспекті авторитету його рішень. Виклики залишаються серйозними: від політичної волі довести реформу до кінця в умовах зовнішніх обставин війни, що тестує на міцність всі державні інституції. Проте прогрес, досягнутий останнім часом, вже отримав високу оцінку європейської спільноти. Представники ЄС наголошують, що Україні як ніколи потрібен сильний КСУ, адже успіх реформ у сфері верховенства права є не лише умовою євроінтеграції, а й чинником зміцнення стійкості країни під час війни [3]. Досягнення у реформі конституційної юстиції – це інвестиція у майбутнє демократичної України: вони покращують бізнес-клімат, сприяють післявоєнному відновленню і наближають день, коли Україна посяде своє місце в ЄС.

Список використаних джерел:

1. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) Amicus Curiae brief for the European Court of Human Rights in the case of Shevchuk v. Ukraine on Standards on the Disciplinary Rules concerning presidents and Judges of Constitutional Courts. Venice, 6–7 December 2024. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2024\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2024)038-e).
2. Council of Europe standards on judicial independence URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690623/EPRS_BRI\(2021\)690623_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690623/EPRS_BRI(2021)690623_EN.pdf).
3. Європейський парламент. Резолюція Європейського парламенту від 9 вересня 2025 року про звіти Комісії щодо України за 2023 та 2024 роки (2025/2026(INI)). URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/298999/1327673UK_cleAN.pdf.

Олександр СКРИПНЮК

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
віцепрезидент Національної академії правових наук України,
директор Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
Голова Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України

Внесення змін до Регламенту Конституційного Суду України: об'єктивна потреба

Регламент Конституційного Суду України (далі – КСУ) ухвалено на спеціальному пленарному засіданні КСУ Постановою від 22 лютого 2018 року.

Це – відносно новий, другий Регламент КСУ (перший було затверджено Рішенням КСУ від 5 березня 1997 року, втратив чинність), який було ухвалено після внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) у 2016 році та ухвалення нового Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року.

Регламент є основним внутрішнім, процесуальним актом, який регламентує організацію роботи, порядок діяльності та розгляд справ КСУ. Не буде перебільшенням зазначити, що від якості цього документа багато в чому залежить якість конституційного правосуддя, його ефективність, прозорість діяльності та ступінь довіри громадськості до органу конституційної юрисдикції.

Сучасні стандарти конституційного судочинства вимагають публічності та відкритості процесу розгляду справ, колегіальності ухвалення рішень, прозорих критеріїв прийнятності конституційних скарг, своєчасного виконання рішень КСУ та відповідного контролю за їх виконанням. Усе це потребує ефективної регламентації діяльності органу конституційної юрисдикції.

Однак сучасна практика функціонування КСУ виявила низку проблем, що зумовлюють необхідність оновлення процесуальних норм, які регламентують його діяльність. Ці виклики пов'язані і з практикою функціонування інституту конституційної скарги (що було запроваджено у 2016 році), і з новими суспільними та політико-правовими обставинами, які вимагають посилення незалежності, доброчесності та публічності діяльності КСУ.

Системний аналіз практики КСУ свідчить, що чинний Регламент КСУ не повністю відповідає сучасним вимогам конституційного правосуддя.

Назвемо тільки деякі основні проблеми.

По-перше, слід зауважити, що позитивним внеском у забезпечення та захищеність прав людини в Україні є розгляд КСУ конституційних скарг та ухвалення відповідних рішень. Втім, вкрай необхідним є подальша активізація діяльності органу конституційної юрисдикції в цьому напрямі та вирішення певних проблем, серед яких слід виокремити невизначеність чітких критеріїв прийнятності конституційної скарги.

Аналіз практики розгляду КСУ конституційних скарг надає підстави визначити, що переважна більшість ухвал (за незначними винятками) щодо конституційних скарг – це ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою на підставі пункту 4 статті 62 Закону України «Про Конституційний Суд України» – неприйнятність конституційної скарги. Так, наприклад, у 2022 році було постановлено 158 ухвал про відмову у відкритті конституційного провадження з цих підстав. У 2023 році до КСУ надійшло 222 конституційні скарги, а рішень за результатами розгляду справ ухвалено тільки 11; у 2024 році надійшло 217 конституційних скарг, ухвалено 12 рішень. Отже, тільки 5 % конституційних скарг, що надходять до КСУ, розглядають по суті та ухвалюють рішення щодо них.

Відповідно до частини четвертої статті 77 Закону України «Про Конституційний Суд України» Суд відмовляє у відкритті конституційного провадження, визнавши конституційну скаргу непринятною, якщо зміст і вимоги конституційної скарги є очевидно необґрунтованими або наявне зловживання правом на подання скарги.

Отже, важливого значення набуває розкриття змісту законодавчих вербальних конструкцій «очевидна необґрунтованість змісту і вимог конституційної скарги» та «наявне зловживання правом на подання скарги». У Законі України «Про Конституційний Суд України» не визначено дії, які КСУ вважатиме зловживанням правом на подання конституційної скарги, та чіткі критерії «очевидної необґрунтованості змісту і вимог конституційної скарги», немає єдиних стандартів оцінки конституційних скарг, що створює ризик формалізму й правової невизначеності.

Нечіткість норм щодо прийнятності конституційної скарги може створювати ризики відмови у відкритті конституційного провадження через незначні формальні недоліки навіть там, де порушення конституційних прав існує. Відсутність чітких показників або формалізованих стандартів, що пояснювали б, які саме порушення та вимоги є достатніми для відкриття провадження, негативно впливає на практику реалізації інституту конституційної скарги як важливого інструменту захисту конституційних прав людини і громадянина.

На нашу думку, критерії прийнятності конституційної скарги мають бути визначені на рівні закону. Зокрема, в Законі України «Про Конституційний Суд України» доцільно закріпити критерії «зловживання правом» та обґрунтованості змісту конституційної скарги. Крім того, доцільним є внесення відповідних змін і до Регламенту КСУ для того, щоб ввести чіткі процедури для попередньої оцінки скарги ще на етапі формальної перевірки – із визначеними критеріями, які мають бути перевірені обов’язково.

Це зменшить суб’єктивність під час відбору справ і забезпечить однакове застосування конституційної процедури. Наприклад, варто доповнити Регламент КСУ параграфом щодо критеріїв прийнятності конституційної скарги, із визначенням формальних критеріїв прийнятності (дотримання строку подання; зазначення конкретного положення закону, що підлягає перевірці; виклад обставин, що свідчать про порушення конституційних прав тощо) та закріплення змістових критеріїв прийнятності (наявність прямого порушення конституційного права; відсутність однотипного рішення КСУ з цього питання тощо).

По-друге, це процесуально-процедурні недосконалості в регламентації діяльності органу конституційної юрисдикції, серед яких слід виокремити відсутність чітких строків підготовки, розгляду справ та ухвалення рішень. Фактичні строки зазвичай значно перевищують встановлені законом шість місяців (стаття 75 Закону України «Про Конституційний Суд України»), особливо у складних справах. Затримки в розгляді справ суперечать принципу ефективного правового захисту. Запровадження чітких процесуально-процедурних строків сприятиме ефективності й оперативності вирішення справ.

По-третє, залишається проблема щодо виконання рішень КСУ. Незважаючи на те, що чинний Регламент КСУ містить главу 7 «Виконання рішень та додержання висновків Суду» та, зокрема, закріплює, що КСУ здійснює моніторинг стану виконання рішень та додержання висновків Суду, на практиці рішення КСУ можуть залишатися невиконаними достатньо тривалий час, що свідчить про відсутність ефективних і дієвих механізмів виконання та контролю за виконанням рішень КСУ.

Так, наприклад упродовж 2024 року КСУ ухвалив 13 рішень. У Щорічній інформаційній доповіді за 2024 рік зроблено аналіз виконання цих рішень. Щодо переважної більшості з них (виконано 8 з 13) зроблено висновок, що «станом на 31 грудня 2024 року Верховною Радою України не було ухвалено будь-яких актів у зв’язку з ухваленням рішенням». Таке резюме говорить саме за себе.

Безумовно, що важливим є продовження такого моніторингу з боку КСУ та об’єктивно обумовленим є внесення відповідних змін до Регламенту КСУ задля його ефективізації. Водночас слід зазначити, що вирішення проблеми

виконання рішень КСУ потребує внесення змін не тільки до Регламенту КСУ, а й до інших нормативно-правових актів з метою створення ефективного та дієвого механізму виконання та контролю за виконанням рішень, а також притягнення винних до відповідальності за невиконання рішень КСУ. Невиконання рішень КСУ органами влади підриває авторитет Суду і створює прецеденти конституційного нігілізму.

По-четверте, слід констатувати недостатню прозорість діяльності КСУ. Так, недостатньо ефективно забезпечено публічність процесів, засоби комунікації з громадськістю не завжди активні, що сприяє появі громадської недовіри до рішень КСУ. Тому обґрунтованим є доповнення Регламенту КСУ положеннями про розширення публічності та ефективізацію комунікативної діяльності Суду.

По-п'яте, існують прогалини у сфері етики суддів КСУ. Зокрема, в Регламенті КСУ немає достатньо чіткого регулювання щодо дисциплінарної відповідальності суддів КСУ, доброчесності, можливості їх перевірки або усунення в разі порушень. Необхідною є кодифікація етичних норм поведінки суддів КСУ, що зміцнить авторитет КСУ і запобігатиме конфліктам інтересів. При цьому важливо закріпити в Регламенті КСУ, що судді зобов'язані дотримуватися правил етичної поведінки.

Отже, названі проблеми надають підстави резюмувати об'єктивну необхідність внесення змін до чинного Регламенту КСУ. Водночас слід зазначити, що вирішення цих проблем потребує не тільки оновлення Регламенту КСУ, а й внесення відповідних змін до Закону України «Про Конституційний Суд України» та інших законодавчих актів. Крім того, вважаємо актуальним питання щодо важливості розроблення й ухвалення профільного закону про конституційну процедуру, адже без ефективного регулювання своєї діяльності КСУ не може повною мірою гарантувати реалізацію принципів верховенства права, верховенства Конституції України та забезпечення конституційного правопорядку.

Ольга СОВГИРЯ

доктор юридичних наук, професор,
суддя Конституційного Суду України

Конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як право майбутніх поколінь

У юридичному світі концепція прав майбутніх поколінь стрімко набуває популярності, зокрема у світлі екологічних прав. Для України як молодій та водночас демократичній, правовій державі піклування про українців – теперішніх і майбутніх – є, фактично, кінцевою метою всієї діяльності.

Так, уже в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року було зафіксовано, що Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління. Із прийняттям Конституції України контури відповідальності перед «прийдешніми поколіннями» позначилися чіткіше, і одним із тих прав, які зазвичай ретранслюють як право майбутніх поколінь, стало закріплене у статті 50 Основного Закону право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. До того ж важливими конституційними обов'язками держави є забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, а також подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу.

У своїй практиці Конституційний Суд України нечасто апелює до статті 50 Основного Закону, яка стосується здебільшого захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в соціальному контексті стосовно громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, тобто в контексті статті 16 Конституції України. Тому особливо цінним для дослідження змісту конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, зокрема як права майбутніх поколінь, є звернення до релевантного іноземного досвіду.

Якщо узагальнити міжнародно-правові підходи до закріплення права на здорове довкілля, а також іноземний досвід конституційного судочинства в цій царині, то можна виділити три ключові особливості екологічних прав, які є орієнтирами для конституційних судів під час розгляду ними відповідних справ.

По-перше, це спрямованість захисту екологічних прав не лише на нинішнє, а й на прийдешні покоління. Зокрема, у Декларації ООН з довкілля і розвитку 1992 року (Декларація Ріо) стверджується, що «право на розвиток має бути реалізоване так, щоб задовольнити потреби в розвитку й охороні довкілля існуючого і майбутніх поколінь».

По-друге, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля тісно взаємопов'язане з іншими правами людини, адже для власне існування людини необхідне чисте навколишнє середовище. Практика міжнародних і конституційних судів підтверджує, що охорона довкілля є необхідною умовою для численних прав людини, зокрема права на життя та здоров'я.

По-третє, для досягнення сталого розвитку захист довкілля повинен становити невід'ємну частину процесу державного розвитку, тобто необхідно турбуватися про збереження довкілля у процесі планування економічного зростання.

Наприклад, у 2021 році Федеральний Конституційний Суд Німеччини розглянув справу про зміну клімату. Суд звернув увагу, *inter alia*, на два важливі моменти: по-перше, не можна перекладати непропорційний тягар на майбутні покоління, що є міжчасовою гарантією свободи; по-друге, держава зобов'язана брати участь у боротьбі зі зміною клімату на глобальному рівні та не може ухилитися від своєї відповідальності, вказуючи на викиди парникових газів в інших державах.

В аналогічний спосіб Конституційний Суд Республіки Корея у 2024 році постановив, що кліматичне законодавство, яке не передбачає обов'язкові кількісні критерії скорочення викидів парникових газів до 2050 року, порушує права майбутніх поколінь.

У 2019 році Верховний Суд Мексики ухвалив, що парадигма сталого розвитку, принцип обережності та участь громадян повинні керувати тлумаченням у питаннях, пов'язаних із довкіллям та зміною клімату, особливо в тих, де існує наукова невизначеність. Отже, коли існує небезпека серйозної або незворотної шкоди для навколишнього середовища, відсутність абсолютної наукової визначеності не повинна використовуватися як привід для відкладення вжиття ефективних заходів для запобігання його деградації. Економічні аргументи необхідно зважувати та порівнювати з потенційними ризиками для довкілля та зобов'язаннями держави щодо скорочення викидів парникових газів.

У своїх рішеннях Конституційний Суд Італії неодноразово згадував концепцію справедливості між поколіннями у справах щодо охорони довкілля, яка тлумачиться також із посиланням на розумне управління бюджетом і потенційне посягання на право приватної власності. Конституційний Суд Італії розвинув доктрини, згідно з якими: по-перше, шкода здоров'ю та шкода довкіллю накладають додаткові обмеження на приватне економічне підприємництво; по-друге, цілі, які повинна переслідувати державна та приватна економічна діяльність, тепер охоплюють екологічні цілі. Важливо враховувати, що рішення Конституційного Суду Італії в багатьох питаннях відображають законодавство Європейського Союзу. Зокрема, Конституційний Суд Італії неодноразово

ухвалював рішення з метою гарантування дотримання європейського принципу максимального поширення відновлюваної енергії.

Конституційне судочинство в Іспанії також досить тісно пов'язане з правом Європейського Союзу та практикою Європейського суду з прав людини. Наприклад, те, що добробут людей залежить від добробуту екосистем, які підтримують життя, однозначно впливає з найновішої практики Європейського суду з прав людини. Також для конституційного судочинства Іспанії важливою є стаття 11 Договору про функціонування Європейського Союзу, згідно з якою «вимоги щодо охорони довкілля повинні бути невід'ємною частиною визначення та реалізації політик та дій Союзу, зокрема з огляду на сприяння сталому розвитку».

У серпні 2025 року Конституційна Рада Франції постановила, що засоби захисту рослин, які містять певні пестициди, впливають на біорізноманіття, зокрема на комах-запилювачів та птахів, а також мають негативні наслідки для якості води та ґрунтів і створюють ризики для здоров'я людини.

Стаття 24 Конституції Південно-Африканської Республіки гарантує, що кожен має право на те, щоб довкілля було захищене на благо нинішнього і майбутніх поколінь через розумні законодавчі та інші заходи, які (i) запобігають забрудненню та екологічній деградації; (ii) сприяють охороні природи; і (iii) забезпечують екологічно стійкий розвиток та використання природних ресурсів, сприяючи виправданому економічному та соціальному розвитку. Відповідно, конституційне судочинство в Південно-Африканській Республіці також базується на принципові справедливості між поколіннями, згідно з яким природні ресурси та здорове довкілля мають бути доступні для майбутніх поколінь.

Отже, практика забезпечення та захисту екологічних прав у конституційному судочинстві має позитивну динаміку у світі. Компаративний аналіз підтверджує, що конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля варто розглядати також під кутом права майбутніх поколінь. Окрім цього, для вітчизняного конституційного судочинства особливо цінним буде врахування таких аргументів, як залежність прав людини від стану довкілля, а також необхідність урахування негативних наслідків для довкілля під час планування економічного зростання. Загалом урахування зарубіжного досвіду надає імпульс для досягнення екологічної справедливості не лише між різними державами, а й між нинішнім і майбутніми поколіннями.

Андрій СТЕЦЬ

доктор права, радник з правових питань
(Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we Wrocławiu,
Польща)
ORCID: 0000-0002-3014-2400

Конституційний діалог у Республіці Польща як правовій державі

Вступ

Демократичне верховенство права, закріплене у статті 2 Конституції Республіки Польща [1, с. 2415], – це не просто абстрактне поняття. Це живий організм, що пульсує у відносинах між органами державної влади, громадянами, правовими нормами та інституціями, що підтримують конституційні цінності. Це простір для постійного діалогу: розмов між законодавчою владою та суспільством, між виконавчою владою та принципом довіри, між Конституційним Трибуналом та правовою системою, між публікацією норм та їх застосуванням.

Цей діалог – іноді мовчазний, іноді явний – позначає вісь демократичного верховенства права. Його значення розкривається лише в спосіб вивчення практики, судової практики та доктринальних коментарів, які виявляють суперечності, переосмислення та питання щодо форми і змісту права, що глибоко вкорінені в польському конституціоналізмі. Конституційний діалог у Республіці Польща особливо чітко розкриває свої межі та можливості в періоди співіснування, прикладом чого є відносини між президентом Каролем Навроцьким та урядом Дональда Туска. Співіснування різних мандатів легітимності – президентських і парламентських – породжує інтерпретаційну напруженість щодо обсягу компетенцій у сфері зовнішньої політики та призначення ключових державних посад. Аналіз цих епізодів показує, що конституційний діалог набуває форми не лише формалізованих процедур, а й тонких політичних меседжів, що впливають на динаміку інституційного балансу влади. Як Президент, так і Рада Міністрів, спираючись на ту саму конституційну архітектуру, представляють конкуруючі бачення належного впровадження верховенства права. Це явище підтверджує, що співіснування слугує лабораторією для вивчення системної стабільності та тестом конституційної культури, яка або пом'якшує суперечки, або надає їм більш структурного характеру [2, с. 189–196].

У цій статті я аналізую конституційний діалог як фундаментальну рису Республіки Польща як держави, що керується верховенством права. Для цього

я спираюся на висновки, зроблені з досліджень видатних представників польської юридичної науки, які – кожен зі своєї точки зору – описують основи демократичного верховенства права.

Вихідні матеріали представляють широкий спектр питань: від функції принципу демократичного верховенства права та елементів конституційної ідентичності польської системи, через взаємозв'язок між державною владою та окремими особами, до технічного, але конституційно фундаментального питання видання законів.

Спільна нитка цих аналізів – прозорість, довіра, рівність, передбачуваність та комунікація – вплітається в цілісну розповідь про конституційний діалог.

Отже, конституційний діалог можна визначити як безперервний, багатогранний процес комунікації між державними органами, суспільством та інституціями, що захищають Конституцію Республіки Польща, що виявляє як інтерпретаційні суперечності, так і співпрацю для реалізації цінностей демократичного верховенства права. Він охоплює формальні процедури, судову практику та практику застосування права, а також більш тонкі форми впливу, що проявляються у взаємовідносинах між органами з різними мандатами, особливо в періоди співіснування. У цих рамках учасники суспільного життя, спираючись на спільну конституційну архітектуру, представляють конкуруючі бачення змісту та меж влади, а також шляхів реалізації принципів прозорості, довіри, рівності та передбачуваності права. Як наслідок, конституційний діалог слугує механізмом стабілізації системи, одночасно дозволяючи переосмислити та оновити фундаментальні конституційні цінності.

1. Принцип демократичного верховенства права як простір для діалогу

Елементом конституційного діалогу є сама основа політичної системи – стаття 2 Конституції Республіки Польща, яка стверджує, що Республіка Польща є «демократичною правовою державою, яка реалізує принципи соціальної справедливості». Цей принцип надає ключ до тлумачення інших конституційних норм, будучи відкритою формулою, що дозволяє подальший розвиток на практиці [3, с. 17–23]. Конституція Республіки Польща не визначає поняття демократії.

У польському конституціоналізмі подібне положення вперше з'явилося в 1989 році, але тоді воно не було визначено. Замість того, щоб обмежити його жорстким каталогом, законодавець залишив простір для переосмислення з урахуванням соціальних та політичних реалій. Це дозволило «адаптацію до соціальних прагнень, традицій та бачення демократичної системи творців конституції» [3, с. 19].

Отже, цей принцип функціонує як своєрідний охоронець еволюції – його значення дозріває разом із трансформаціями суспільного життя. У динамічних

суспільствах, де нові соціальні чи екологічні проблеми змінюють горизонт правового регулювання, неможливо встановити єдине, позачасове визначення демократичної держави, що керується правом. Трибунали та суди «сформулювали послідовні принципи та елементи верховенства права під час розгляду конкретних справ» [3, с. 18–19]. Отже, конституційний діалог вбудований у сам механізм розуміння статті 2 Конституції Республіки Польща. Доктрина вказує на те, що демократична держава, що керується правом, охоплює такі елементи, як національний суверенітет, рівність перед законом, конституція як найвища норма, розподіл влади, судовий захист, підзвітність державних органів та заборона дій держави поза межами необхідності.

Кожен із цих елементів, по суті, є формою інституційного діалогу: конституція обмежує законодавчу владу, суди тлумачать законодавчі тексти, держава слухає громадян через процедури участі, а громадяни здійснюють права, які мають бути їм зрозумілими. Це ідеалізована модель, оскільки Конституційний Трибунал Польщі переживає кризу, пов'язану з конституційним конфліктом, що виник з 2015 року та стосується законності призначення суддів, їх правового статусу та легітимності. Це є результатом політичного конфлікту, в якому сторони звинувачують одна одну в недотриманні конституційного права.

2. Конституційний діалог та доктрина верховенства права

У доктринальному плані верховенство права – це сукупність цінностей, що формуються правовою, політичною та громадянською спільнотами. Як зазначає Анна Лабно, хоча не існує «єдиного, загальновизнаного визначення демократичного верховенства права», було зроблено численні спроби досягнути його значення, вказуючи на рівність, заборону дискримінації та кореляти прав людини. Поняття рівності – одне з найдавніших і найглибше вкорінених у правовій культурі – також є інструментом комунікації між державою та особою. Принцип рівності існує у двох вимірах: рівність перед законом, або рівність у застосуванні закону (рівність ставлення), та рівність у законі, або рівність у законотворчості [5, с. 35].

У цьому сенсі принцип рівності не лише вимагає рівного ставлення до подібних ситуацій, а й забороняє довільну диференціацію. Це послання держави своїм громадянам: вона не діятиме за примхою.

Професор А. Лабно наголошує на зв'язку між рівністю та гідністю, свободою та недискримінацією, нагадуючи, що будь-яке відхилення від рівного ставлення вимагає конкретного обґрунтування. Це ще одна сфера діалогу: диференціюючи правові ситуації, держава повинна пояснювати свої причини, наводити аргументи та «дати себе зрозуміти». Конституційний діалог – це не обмін думками, а обмін обґрунтуваннями.

3. Конституційний діалог у рішеннях Конституційного Трибуналу

Конституційний Трибунал відіграє роль ключового учасника конституційного діалогу. Його рішення – це не просто рішення у конкретній справі, а часто голос у ширшій дискусії про межі права та повноважень.

Як наголошує професор Б. Банашак, Трибунал визначає верховенство права як колективний принцип, що охоплює «сукупність принципів – правил, наказів, заборон – і прав, які, хоча й не включені прямо до письмового тексту конституції, іманентно впливають з аксіології принципу демократичної держави, що керується правом».

Отже, конституція говорить більш ніж одним голосом, розкриваючи своє значення як через письмовий текст, так і через логічні наслідки, що випливають з її системного характеру. Професор Б. Банашак наголошує, що Конституційний Трибунал часто розвиває значення принципів у контексті попередніх конституційних порядків, зазначаючи наступність та необхідність тлумачення у світлі попередніх рішень. Він стверджує, що принцип верховенства права слід «розуміти так само, як цей принцип розумівся в попередньому конституційному порядку», за умови, що його значення є очевидним із загального контексту його положень.

Тому діалог також охоплює розмову з історією – зі спадщиною попередніх конституцій. Проте важко ігнорувати численні суперечливі рішення Конституційного Трибуналу:

1. Рішення щодо ембріопатологічного аборту, в якому Трибунал визнав допустимість аборту через тяжкі аномалії плода неконституційною. Це рішення викликало найбільші соціальні протести з 1980-х років, і його правові та політичні наслідки залишаються предметом конституційних дебатів [6].

2. Суперечка щодо «обраних» суддів та криза Конституційного Трибуналу 2015 року. Це рішення стосувалося конституційності призначення п'яти суддів 7-м скликанням Сейму. Конституційний Трибунал визнав, що троє з них були належним чином обрані, а двоє – ні. Це рішення стало суттю подальшої суперечки щодо законності складу Конституційного Трибуналу [7].

3. Рішення щодо зміни до Закону про Конституційний Трибунал від грудня 2015 року. Конституційний Трибунал визнав деякі рішення, ухвалені новим Сеймом (зокрема ті, що блокують винесення судових рішень), неконституційними. Уряд відмовився опублікувати рішення, що призвело до найсерйознішої суперечки щодо верховенства права в Третій Польській Республіці [8].

4. Рішення щодо нової моделі Національної ради судової влади. Трибунал визнав конституційними положення, що дозволяють Сейму обирати 15 суддів – членів Національної ради судової влади. Рішення мало фундаментальне

значення для змін у судовій системі та викликало гарячі дебати щодо незалежності судової влади [9].

5. Рішення щодо верховенства Конституції над правом ЄС (Суд ЄС). У відповідь на запитання Дисциплінарної палати Конституційний трибунал постановив, що правила ЄС щодо незалежності судової влади не можуть підривати польську модель призначення суддів. Рішення було розкритиковано як спробу виключити Суд ЄС з розгляду [10].

6. Рішення щодо інституту Уповноваженого з прав людини, в якому Конституційний Трибунал визнав неконституційною нинішню практику збереження Уповноваженого з прав людини після закінчення терміну його повноважень до обрання наступника. Рішення викликало суперечки через його вплив на подальший захист прав громадян [11].

7. Рішення щодо принципу верховенства права ЄС: трибунал визнав, що деякі положення Договору про Європейський Союз не відповідають Конституції Польщі, що призвело до безпрецедентного конфлікту з інституціями ЄС та викликало дискусію щодо фактичного напрямку європейської інтеграції Польщі [12].

4. Принцип довіри громадян до держави як основа діалогу

Одним із найдинамічніших елементів статті 2 Конституції Республіки Польща є принцип довіри громадян до держави та законів, які вона встановлює. Це ключова тема, що відображена в судовій практиці та коментарях Конституційного Трибуналу.

Трибунал заявив, що «принцип довіри до держави та законів, які вона встановлює, ґрунтується на вимозі правової визначеності та передбачуваності дій органів державної влади». Громадяни повинні знати, яка поведінка є обов'язковою, а яка забороненою. Норми повинні дозволяти особам передбачати наслідки своїх дій. Трибунал також додає, що цей принцип «вимагає, щоб правові норми не встановлювалися так, щоб вони накладали тягар на громадян без чіткого встановлення чітких правил поведінки». Інакше кажучи, закон має бути написаний зрозумілою мовою. Правова невизначеність, свавілля або раптові зміни порушують цей діалог і руйнують основу довіри. Саме в цьому моменті сходяться роздуми професора Богуслава Банашака та професорки Єви Лентовської: вони вказують на те, що право стає лише фасадом, якщо воно не є комунікабельним, прозорим та зрозумілим. Є. Лентовська стверджує, що польському верховенству права «бракує механізмів, які дозволяють людям орієнтуватися в лабіринті інституційних домовленостей», що призводить до дефіциту справжнього діалогу [13, с. 195]. Це тонке, але водночас глибоке спостереження резонує як звинувачення системи, яка належним чином функціонує лише в теорії.

5. Соціальні та аксіологічні основи конституційного діалогу

Принцип верховенства права також охоплює аксіологічний вимір, який є простором, особливо сприятливим для діалогу. Автори коментарів зазначають, що верховенство права ґрунтується на цінностях людської гідності, свободи, рівності, солідарності, правової безпеки та справедливості.

Трибунал неодноразово посилається на ці цінності у своїй практиці, вказуючи, серед іншого, що «цінність конституційно захищеного правового блага, яким є людське життя, не може бути диференційована залежно від стадії розвитку життя» [3, с. 23].

Це рішення є формою діалогу між державою та особою, в якому конституція стає на бік слабшої сторони як щит, але також як орієнтир.

6. Прозорість права як умова діалогу

Найбільш технічна, але конституційно значуща частина діалогу стосується видання нормативних актів. Це своєрідна «нульова фаза» комунікації між державою та її громадянами: неоприйнятий закон не має обов'язкової сили, не бере участі в публічній сфері та не промовляє.

Як пише Артур Прейснер, закон є «головним регулятором суспільного життя», і хоча його зміст впливає з волі законодавця, лише «оприлюднення законодавчого акта є невід'ємною складовою процесу законотворчості». Цей автор наголошує, що прозорість у процесі законотворчості гарантує верховенство права, а її відсутність створює ризик «небезпечних порушень верховенства права». Він також уточнює, що оприлюднення – це одночасно конвенційний і технічний акт, що полягає в «оприлюдненні акта у формі, передбаченій законом». Тільки цей акт надає нормативному акту загальнообов'язкової сили.

Тут ми бачимо зовсім інший вигляд діалогу – формальний, суворий, інституційний. Однак саме цей шар визначає, чи може закон взагалі бути партнером у розмові. А. Прайснер зазначає, що в польській правовій системі неоприлюднені норми «не є законом» [14, с. 158], а принцип *lex retro non agit* та правила *vacatio legis* є елементами, що захищають довіру громадян та передбачуваність норм.

Отже, *vacatio legis* стає моментом перепочинку між ухваленням та застосуванням – моментом, коли суспільство може ознайомитися з новим змістом закону.

Це час інформаційного діалогу.

7. Оприлюднення, вакансія та комунікабельність права як продовження конституційної дискусії

А. Прейснер детально описує правила оприлюднення нормативних актів, вказуючи на те, що вони є «фундаментальним елементом правової культури», оскільки поширюють право та забезпечують його раціональне застосування

[14, с. 158]. Принцип *ignorantia iuris nocet* передбачає можливість ознайомлення із законом, а отже, вимагає його попереднього опублікування.

Вакансія, згідно із Законом про оприлюднення нормативних актів, зазвичай становить 14 днів, хоча правила дозволяють коротші або довші періоди «через важливий державний інтерес» або особливі обставини. Цей короткий період, по суті, є інструментом комунікації – законодавець надсилає повідомлення, а одержувач має час його засвоїти. Ціна порушення цього принципу може бути високою, оскільки, як зазначає Конституційний Трибунал, «зобов'язання визначити відповідну *vacatio legis* впливає з принципу демократичної правової держави» [14, с. 165–166].

8. Конституційний діалог як багаторівневий процес

Аналіз представлених матеріалів дозволяє виділити кілька вимірів конституційного діалогу:

1. Вертикальний діалог – держава-громадянин.

Виражається в принципах довіри, рівності, правової визначеності, захисту прав особистості та комунікативної природи норм.

2. Горизонтальний діалог – між державними органами.

Стосується взаємовідносин між законодавчою, виконавчою та судовою владою, взаємного контролю та взаєморозуміння ролей і меж компетенцій.

3. Інституційний діалог – у рамках законотворчого процесу.

Відкритість, оприлюднення, *vacatio legis* та публікація – це послання уряду суспільству.

4. Інтерпретаційний діалог – суди та Конституційний Трибунал.

Прецедентна практика розвиває зміст принципів у діалогічний спосіб: питання породжують відповіді, а відповіді породжують нові питання.

5. Діалог цінностей – право та суспільна мораль.

Принцип верховенства права стосується аксіології, яка постійно обговорюється в публічних дебатах.

Висновки

Конституційний діалог не є доповненням до верховенства права, а радше невід'ємною структурною рисою, без якої принцип демократичного верховенства права, що міститься у статті 2 Конституції Республіки Польща, був би безпідставним. Мовчазне верховенство права, яке не повідомляє змісту норм, причин рішень чи розуміння конституції, зводить право до «мертвої літери», позбавляючи його інтегративної та гарантійної функції. Аналіз доктрини та судової практики дає змогу нам зробити висновок, що конституційний

діалог починається на рівні принципів – преамбули, статті 2, статті 4 та статті 10 Конституції Республіки Польща – які визначають рамки для співпраці/розмови між державою та її громадянами. У цьому сенсі підтверджується теза Станіслава Лешка Стадніченки: «Держава – це спільне благо, за яке кожен громадянин повинен відчувати відповідальність» [15, с. 318].

Оскільки держава є спільним благом, конституційний діалог – це не обов'язкова люб'язність уряду, а радше форма здійснення спільної відповідальності за систему громадянами та державними органами. Діалог матеріалізується у взаємовідносинах між нормами та їхніми адресатами: у процесі прийняття, публікації, тлумачення та застосування права, де кожен етап являє собою послання, адресоване суспільству. Загальні суди, Верховний суд та Конституційний Трибунал розвивають цей діалог через аргументи, що посиляються на конституційні цінності, будуючи «ланцюг обґрунтування» між положенням та особою. У цьому контексті переконливо резонує теза про те, що «діалог як спосіб мислення визначив усю нашу культуру в тому сенсі, що він став принципом творчості» [15, с. 318]. Якщо діалог є принципом культурної творчості, то в правовому порядку він трансформується в принцип нормативної творчості: право створюється, змінюється та переосмислюється через постійний обмін аргументами.

Із конституційної точки зору це означає, що держава, яка керується верховенством права, повинна постійно «говорити» – через законодавчі акти, обґрунтування рішень та офіційні оголошення – і одночасно «слухати», приймаючи голос доктрини, громадян та меншин. Конституція 1997 року закріплює цю модель у своїй преамбулі, де – як влучно пояснює професор Стадніченко – соціальний діалог стає способом життя політичної спільноти, а не просто інструментом вирішення *ad hoc* суперечок. Автор наголошує, що «на мою думку, соціальний діалог, по суті, має необмежений обсяг, що вимагає поширення та освіти суспільства» [15, с. 329]. Оскільки обсяг діалогу є за своєю суттю відкритим, конституційний діалог охоплює не лише органи державної влади, а й соціальних партнерів, громадські організації, експертні групи та окремих осіб. Отже, демократична правова держава постає як простір для багатоголосого обговорення, в якому напруженість між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади є не дисфункцією, а умовою для стримувань і противаг.

Співіснування органів з різними політичними мандатами – як у відносинах між Президентом Республіки Польща та Радою Міністрів – являє собою унікальну «лабораторію» для конституційного діалогу, перевіряючи стійкість інституцій та зрілість правової культури. У ситуаціях конфлікту щодо юрисдикції право не може обмежуватися буквальним змістом положень; його необхідно «оп-

рацювати» в аргументаційній суперечці за участю політичних акторів, судів, правової доктрини та громадської думки. У цьому сенсі конституційний діалог поєднує аксіологічний (конституційні цінності), інституційний (державні органи), технічний (оприлюднення, юридична мова) та соціальний (участь громадян) виміри в єдине динамічне ціле. Правова держава, яка відмовляється від діалогу, тобто закривається для критики, маргіналізує аргументацію та спрощує комунікацію до монологу влади, переходить від моделі спільноти громадян до моделі управління підданими. Тому Республіку Польща як демократичну правову державу, слід розуміти як безперервний конституційний діалог, переривання якого означатиме не лише кризу комунікації, а й, фактично, кризу самої конституційності.

Список використаних джерел:

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiejz dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483>.
2. Zob. szerzej M. Grzybowski, Konstytucyjne funkcje Rady Ministrów i Formy ich praktycznej realizacji (próba typologii) [w:] red. M. Grzybowski, System rządów Rzeczypospolitej, założenia konstytucyjne a praktyka ustrojowa, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
3. B. Banaszak, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz, 2 wydanie, C. H. Beck, Warszawa 2012.
4. Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Raporty o Funkcjonowaniu Trybunału Konstytucyjnego: 1. Kryzys konstytucyjny w Polsce 2015–2016; 2. Narzędzie w rękach władzy. Raport o funkcjonowaniu Trybunału Konstytucyjnego w latach 2016–2021. URL: <https://hfhr.pl/publikacje/narzedzie-w-rekach-wladzy-raport-o-funkcjonowaniu-trybunalu-konstytucyjnego-w-latach-2016-2021>.
5. A. Łabno, Zasada równości i zakaz dyskryminacji [w:] red. L. Wiśniewski, Wolność i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
6. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. K 1/20 (22.10.2020).
7. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. K 34/15 (3.12.2015).
8. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. K 35/15 (9.12.2015).
9. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. K 12/18 (20.06.2018).
10. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. P 7/20 (14.07.2021).
11. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. K 20/20 (15.04.2021).
12. Рішення Конституційного Трибуналу Польщі: sygn. K 3/21 (7.10.2021).
13. E. Łętowska, Trudności w przyswajaniu w Polsce praktyki państwa prawa, [w:] red. Sławomira Wronkowska, Zasada demokratycznego państwa prawnego w Konstytucji RP, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
14. A. Preisner, Podstawy prawne i praktyka ogłaszania aktów normatywnych [w:] red. A. Szmyt, Konstytucyjny system źródeł prawa w praktyce, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.
15. S. L. Stadniczeńko, Konstytucjonalizacja dialogu społecznego, Studia Iuridica Lublinensia 2014, nr 22.

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

**Проект закону про конституційну процедуру:
як розв'язати наявні проблеми
конституційної юрисдикції**

Проведений з нагоди відзначення 29-ї річниці створення Конституційного Суду України науково-практичний захід засвідчив, серед іншого, спільне розуміння суддями Конституційного Суду України і суддями судів загальної юрисдикції значущості функціональної взаємодії органів судової влади для утвердження і забезпечення верховенства Конституції як Основного Закону на всій території України та, відповідно, упредметнених у ній – експліцитно та імпліцитно – нормативних цінностей і принципів.

Випереджаючи подальші міркування, видається слухним вкотре наголосити, що найвища юридична сила конституції не вичерпує значення її верховенства в національній правовій системі. Якщо верховенство розуміти як якість чи стан володіння більшою владою, авторитетом або пануванням чи першістю щодо кого або чого-небудь, то верховенство конституції засвідчує загальну підпорядкованість об'єктивованому до певної міри її змістом праву, у тому числі й будь-якої політичної влади, яка в такий спосіб набуває легітимності та якій через це коряться люди [1, с. 93–94]. І саме з цієї причини верховенство конституції передбачає її верховенство й щодо (зокрема або насамперед) парламенту і, як наслідок, – обґрунтовано твердить Ю. Лімбах, – її вищу юридичну силу щодо всіх «підконституційних» правових актів, які творяться парламентом [2, р. 1].

Функціональна взаємодія Конституційного Суду України із судами загальної юрисдикції незмінно перебуває протягом останніх років у полі наукового інтересу широкого кола науковців і експертів. Методологічним підґрунтям цієї уваги, серед іншого, слугує переконливо аргументоване С. Різником теоретичне положення, за яким Конституційний Суд України – єдиний центр, але не єдиний суб'єкт забезпечення конституційності правових актів в Україні [3, с. 107–120]. При цьому важливими учасниками цієї системи «...є суди загальної юрисдикції, що зумовлює необхідність завчасного вирішення питань, пов'язаних із забез-

печенням обґрунтованого співвідношення їх функцій та повноважень, як і їх повноцінної реалізації» [3, с. 143].

Додамо, що процесуальна реформа 2017 року [4] засвідчила безспірний відступ від традиційної в межах концентрованої моделі процедури інцидентного контролю, що дає підстави твердити про її еволюційний розвиток, адаптацію до умов сьогодення [5].

Здійснюючи правосуддя, суди загальної юрисдикції мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з погляду відповідності Конституції України і в усіх необхідних випадках застосовувати її як акт прямої дії та найвищої юридичної сили. Це не повинно сприйматись як порушення ними виключної юрисдикції Конституційного Суду України. Натомість ідеться про функціональну взаємодію різних суб'єктів забезпечення конституційної безпеки, спільний захист конституційних прав і свобод особи безпосередньо на підставі Конституції України.

Насамперед суди загальної юрисдикції мають прагнути витлумачити правові акти, які підлягають застосуванню, у такий спосіб, аби узгодити із Конституцією України, а у разі явного й очевидного протиріччя, яке не може бути жодним способом узгоджене із Конституцією України, – відмовлятися від їх застосування і застосовувати норми Конституції України як норми прямої дії.

Обов'язковим наслідком такої відмови має бути, як і визначено актами процесуального законодавства, звернення до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення подання щодо конституційності до Конституційного Суду України. Безсумнівно, це вимагає від Верховного Суду ретельного аналізу кожного звернення та обґрунтованого й послідовного здійснення права на звернення до Конституційного Суду України.

Ці міркування, аргументовані в контексті аналізу функціональної взаємодії судів загальної юрисдикції із Конституційним Судом України, надали підстави для виокремлення принаймні трьох напрямів взаємодії: а) конституційно узгодженого тлумачення актів законодавства; б) інцидентного конституційного контролю; в) процедури конституційної скарги [5].

Функціональна взаємодія органів судової влади, яка спрямована на пошук і здійснення спільних рішень щодо питань права, фундаментальне значення яких виходить за межі, власне, формування єдиної правозастосовної практики, має, без сумніву, виняткове значення. Вкрай важливо, що тлумачення і застосування судами загальної юрисдикції Конституції України, від дня її прийняття та дотепер, зазнали змін. Панівний тривалий час підхід, за яким «застосування судами Конституції ... в абсолютній більшості випадків відбувається через „ритуальне“ посилення, зазвичай у резолютивній частині судового рішення, без релевантної аргументації – у мотивувальній» [5, с. 232], поволи змінюється [6–7].

Водночас варто наголосити на очевидному: функціональна взаємодія органів судової влади відбувається у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Вже з цієї причини така взаємодія об'єктивно не здатна – навіть за умови досягнення синергії зусиль усіх залучених суб'єктів – вирішити усі питання права, які мають засадниче значення для національного правопорядку. Натомість [перед]умовою їх вирішення є здійснення парламентом законодавчої влади.

Парламент як колегіальний орган народного представництва має найбільшу здатність ухвалювати соціально і політично узгоджені й скоординовані рішення. І саме в законах, з огляду на можливість їх використання для задоволення складних потреб регулювання суспільних відносин [8, с. 5], мають бути визначені засади розв'язання численних питань права, які постають у контексті функціональної взаємодії органів судової влади.

Так, наприклад, майже через тридцять років після ухвалення Конституції України є очевидним, що питання відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, залишається нерозв'язаним. Попри пряму вказівку Конституційного Суду України на необхідність ухвалення відповідного закону в Рішенні від 7 жовтня 2009 року № 25-рп/2009 [9] такий закон досі не ухвалено, а «... наявна правозастосовна практика є безмежно далекою від єдності й зводиться до нечисленних, нерідко протилежних одне одному змістовно, рішень» [10, С. 339].

Перелік таких питань, звісно, може бути продовжений [11], але головне інше – всі вони потребують саме законодавчого розв'язання. З цієї причини видається слухним і затребуваним нагадати, що вже котрий рік на розгляді у Верховній Раді України перебуває проєкт закону України «Про конституційну процедуру» № 4533 від 21 грудня 2020 року [12], який мав засвідчити консенсусне вирішення низки відомих проблем, які постали за результатами конституційної реформи 2016 року щодо правосуддя і процесуальної реформи 2017 року.

Глибоко переконаний, що переважна більшість закладених у законопроєкти новацій заслуговує на підтримку і впровадження в чинне правове регулювання. Утім, сам факт визнання наявності проблем, які можуть і мають бути вирішені через законодавчу діяльність, закладає конструктивну основу для вироблення резонних і раціональних рішень. Дозволю також твердити, що триваючий воєнний стан слугує ще одним аргументом, який визначає значущість вдосконалення функціонування конституційної юрисдикції в Україні.

Тези доповіді виконані станом на 24 листопада 2025 року і є складником триваючого дослідження та роботи над відповідною науковою статтею.

Список використаних джерел:

1. Терлецький Д.С. Верховенство Конституції України. *Конституція і конституційні зміни в Україні* : зб., присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ : Заповіт, 2020. С. 93–103.
2. Limbach J. The Concept of the Supremacy of the Constitution. *The Modern Law Review*. 2001. Vol. 64. № 1. Р. 1–10.
3. Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.
4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147–VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 24.11.2025).
5. Єзеров А., Терлецький Д. Суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України: питання взаємодії. *Право України*. 2020. № 8. С. 223–237.
6. Єзеров А.А. Застосування Конституції при здійсненні правосуддя: вихідні принципи. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 3 (32). С. 19–36.
7. Терлецький Д.С. Конституційні норми прямої дії як правова основа звернення до адміністративного суду. Адміністративне судочинство України: питання теорії і практики (з нагоди 20-річчя ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України) : монографія / редкол.: М.І. Смокович (голова), О.Р. Радішевська, В.М. Кравчук, Н.В. Богашева. Київ : Компанія ВАІТЕ, 2025. С. 171–179.
8. Шаповал В.М. Верховенство закону як принцип Конституції України. *Право України*. 1999. № 1. С. 5–7.
9. Рішення Конституційного Суду України від 07.10.2009 № 25-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text> (дата звернення: 24.11.2025).
10. Терлецький Д.С. Відшкодування шкоди, завданої актами, що визнані неконституційними. *Застосування судами Конституції України: доктрина і практика* / О.Ю. Водяніков, О.В. Гришук, В.В. Лемак, Д.Г. Михайленко, О.В. Совгіря [та ін.]; упоряд.: А.А. Єзеров, Д.С. Терлецький. Київ : ВАІТЕ, 2022. С. 338–344.
11. Конституційна скарга в Україні: доктринальні відповіді на практичні проблеми. *Український часопис конституційного права*. 2020. №. 4.
12. Про конституційну процедуру : проєкт закону України № 4533 від 21.12.2020. *Верховна Рада України. Законопроекти*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70729 (дата звернення: 24.11.2025).

ДІАЛОГИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ УКРАЇНИ

Збірник матеріалів
науково-практичного заходу
з нагоди 29-ї річниці
створення Конституційного Суду України

16 жовтня 2025 року
м. Київ

Підписано до друку 20.07.2026. Формат 64х90 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 6,5. Тираж 200 прим. Зам. 173.
Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042, м. Київ, вул. Саперне поле, 26, к. 27.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 2570 від 27.07.2006 р.

